

Masterscriptie Neerlandistiek

26/6/2020

Annelies Klijn, 5988616

Scriptiebegeleider: prof. dr. T. Meder

Tweede beoordelaar: prof. dr. E. Stronks

[SCHRIK VOOR DE OSSAART]

[SAGEN OVER SPOOKDIEREN EN PLAAGGEESTEN IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF: ZEELAND,
NEDERLAND EN VLAANDEREN]

Inhoud

INLEIDING	3
Het Europese nationale denken	3
Het Nederlandse volksverhaalonderzoek	4
Het Zeeuwse provincialisme	6
Hoofdvraag en deelvragen	7
HOOFDSTUK 1 - Zeeuwse sagen over plaaggeesten en spookdieren	8
1.1 De Ossaart	8
1.2 Zwarte honden: de Ossaart of een spookdier?	9
1.3 Spookdieren.....	10
1.4 Kinderschrik.....	11
1.5 Conclusie	12
HOOFDSTUK 2 - Friese en Nederlandse sagen over plaaggeesten en spookdieren	14
2.1 De Ossaart en zwarte honden	14
2.2 Spookdieren.....	15
2.3 Kinderschrik.....	16
2.4 Conclusie	17
HOOFDSTUK 3 - Vlaamse sagen over plaaggeesten en spookdieren.....	19
3.1 De Ossaart	19
3.2 Spookdieren.....	22
3.3 Kinderschrik.....	23
3.4 Conclusie	24
HOOFDSTUK 4 - Een vergelijking	26
Sagen over de Ossaart in Zeeland, Nederland en Vlaanderen.....	26
Sagen over spookdieren in Zeeland, Nederland en Vlaanderen.....	26
Sagen over de kinderschrik in Zeeland, Nederland en Vlaanderen	27
CONCLUSIE	28
BRONNENLIJST.....	30

INLEIDING

Op de Dialectenbank van het Meertens Instituut zijn opnames te beluisteren van mensen die in de jaren 60 van de vorige eeuw levendig vertelden over allerlei plaaggeesten, angstaanjagende bovennatuurlijke verschijnselen, heksen en zwarte magie. Veelal kenden ze deze verhalen doordat hun (groot)ouders erover hadden verteld. De verhalen lijken tegenwoordig wellicht zeer ongeloofwaardig en compleet achterhaald, maar nog niet eens een eeuw geleden werden deze verhalen met grote overtuiging rondverteld. De verhalen zijn een onderdeel van historisch volksgeloof. De Zeeuwse sagen over angstaanjagende bovennatuurlijke verschijnselen zullen in dit werkstuk in een vergelijkend perspectief worden gezet met Nederlandse en Vlaamse sagen over plaaggeesten en spookdieren. De Nederlandse sagen zijn gedocumenteerd in onder andere de Dialectenbank en de Volksverhalenbank van het Meertens Instituut. Voor de Zeeuwse sagen wordt onder andere gebruik gemaakt van nog grotendeels ongepubliceerd materiaal van Joh. de Vries (aangelegd in opdracht van het Meertens Instituut). De Vlaamse sagen zijn gedocumenteerd in de Vlaamse Volksverhalenbank, op initiatief van de Katholieke Universiteit Leuven. De conceptuele reflectie van dit werkstuk richt zich enerzijds op de totstandkoming van het volksverhaal(onderzoek) en anderzijds op de sagen van angstaanjagende bovennatuurlijke verschijnselen, waarbij het boek *Verhalen van stad en streek: Sagen en legenden in Nederland* (Blécourt et al., 2010) is gebruikt. In de wetenschappelijke discussie heb ik me vooral gericht op literatuur van J.T. Leerssen over het (cultuur)nationalistische denken in Europa. A.J. Dekker biedt het wetenschappelijke kader voor het volksverhaalonderzoek in Nederland. Het Europese cultuurnationalistische denken wordt als beginpunt gebruikt in de inleiding. Vervolgens zal er ingegaan worden op de Nederlandse ontwikkeling van het volksverhaalonderzoek en tenslotte komt het Zeeuwse provinciale bewustzijn aan bod, om met de hoofd- en deelvragen te eindigen.

Het Europese nationale denken

In Europa wilde men op een gegeven moment saamhorige naties vormen, waarbij vooral de negentiende eeuw van belang is geweest. Vanaf de late Middeleeuwen begon het nationale denken zich te ontwikkelen in Europa. (Leerssen, 2006, p. 9) Vervolgens werd vanaf de Romantiek en de Franse Revolutie het idee van historisch besef steeds belangrijker in het nationale denken. In de Duitse Romantiek, die van invloed is geweest op het Nederlandse volksverhalenonderzoek, werd enerzijds de volkscultuur en anderzijds een gedeeld verleden van essentieel belang in de negentiende-eeuwse politieke bewustwording. Volgens de ideeën van de Romantiek zou een natie zich kenmerken door een eigen volksgeest. (Dekker, 1978, p. 9) Dekker (1978, p. 9) schrijft dat men de volksstaal en volkscultuur zag als de "meest zuivere en natuurlijke uiting van de volksgeest". Pas in de loop van de negentiende eeuw begonnen deze ideeën voet aan de grond te krijgen in Nederland, de ideeën vonden voornamelijk op regionaal niveau weerklank. (Dekker, 1978, p. 10)

De belangstelling voor volksverhalen is in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw gegroeid. Cultuurnationalistische ideeën uit de negentiende eeuw hebben daar een grote rol in gespeeld. De negentiende eeuw wordt namelijk gezien als een kenmerkende periode voor het creëren van een nationale cultuur. (Leerssen, 2006, p. 9) In de negentiende eeuw was het door politieke en culturele omstandigheden noodzakelijk om zich als natie te herdefiniëren. Historische tradities en continuïteit werden daarin als belangrijke factoren aangewezen. (Leerssen, 1999, p. 76) Overheden wilden naties herdefiniëren door te kijken naar culturele zaken die een verbindende factor konden zijn. Leerssen (2006, p. 12) schrijft: "Cultuurnationalisme manifesteert zich overal in Europa als een cultivering van cultuur". Cultuur werd dus ingezet om een natie politiek gezien te verenigen. Dit werd gedaan door bijvoorbeeld standbeelden op te richten, maar ook door oude teksten opnieuw uit te geven. (Leerssen, 2006, p. 12)

De gedeelde achtergrond was in het nationale denken niet alleen het verleden van de elite, maar in toenemende mate het verleden van het 'gewone volk'. Men hoopte in bronnen van het

'gewone volk', zoals balladen, orale literatuur en vertellingen, de "ware volksziel" terug te vinden. (Leerssen, 1999, p. 80) Men ging dus de volksverhalen zien als bronnen waar oerwortels van de natie gevonden konden worden, waardoor een natie een saamhorig geheel zou kunnen worden. Vertellingen van het volk zouden moeten gaan fungeren als een band tussen het heden en verleden. (Leerssen, 1999, p. 81) Men was bang dat de link naar het verleden weg zou vallen in de snel veranderende politieke en technologische wereld. In de negentiende-eeuwse folklore studies deed men dan ook aan *salvage paradigm*: bergingsoperaties. Men wilde de wortels van een natie veiligstellen. (Leerssen, 1999, p. 82) Dit had overigens soms ook tot gevolg dat er verfraaiingen of vervalsingen werden gemaakt van bronnen, om de schijn van een gedeelde nationale traditie op te houden. (Leerssen, 1999, p. 92) Vanaf halverwege de negentiende eeuw gaat men in Europa collecties balladen of volksverhalen samenstellen. (Leerssen, 1999, p. 90) De folkloristische inventarisaties die gehouden werden onder het volk zorgden voor een idee van historische permanentie en eigen identiteit. Leerssen (1999, p. 81) betoogt: "Er is bijna geen Europees cultuurnationalisme te vinden of het begint met folkloristisch veldwerk en uitgaven van volksliederen, balladen of sprookjes en vertellingen". Dit proces vond ook in Nederland plaats, hoewel het verzamelen van volksverhalen per regio verschillend was.

Het Nederlandse volksverhaalonderzoek

Inmiddels zijn in Nederland al ruim 150 jaar volksverhalen verzameld en bestudeerd. Het doel en de motivatie van het onderzoek naar volksverhalen is niet de hele tijd eenduidig geweest. Aan het begin van de negentiende eeuw was er in Europa onder de elite al aandacht ontstaan voor volksverhalen. Dit was voornamelijk met het doel om bijgeloof te bestrijden en het volk te verlichten. (Dekker, 1978, p. 2) De houding ten opzichte van 'het volk' was volgens Neele (2011, p. 160) ambivalent: de elite wilde enerzijds het volk beschaven en anderzijds de 'puurheid' en 'zuiverheid' van het volk cultiveren. De theoloog Joannes ab Utrecht Dresselhuis was zeer actief op het gebied van beschaving van het volk en de bestrijding van het bijgeloof. Ook deed hij in Zeeland descriptief volkskundig onderzoek. Hij koppelde Zeeuwse dialectwoorden die gebruikt werden bij volksgebruiken, zoals Hanneliesjesdag en het gebruik van lijk- of dodenstro, aan de Germaanse oudheid. (Neele, 2011, p. 161) Aanvankelijk was men namelijk vooral geïnteresseerd in het volksverhaal als bron van een voorchristelijk, Germaans verleden. (Dekker, 1978, p. 2)

Volksverhalen werden onder invloed van de Romantiek gezien als "uiting van onbedorven nationale volksaard" (Dekker, 1978, p. 2). In Duitsland werd het volk gezien als de bewaarder van een oud (Germaans) cultuurbezit. (Dekker, 1978, p. 9) Aanvankelijk waren het voornamelijk Duitse germanisten en mythologen die een belangrijke rol speelden in het Nederlandse volksverhaalonderzoek. In Nederland was Nicolaus Westendorp (1773-1836) de eerste die in het volksverhaal een waardig studieobject zag, hoewel hij de beschaving van het volk als bijkomend voordeel zag. (Dekker, 1978, p. 2)

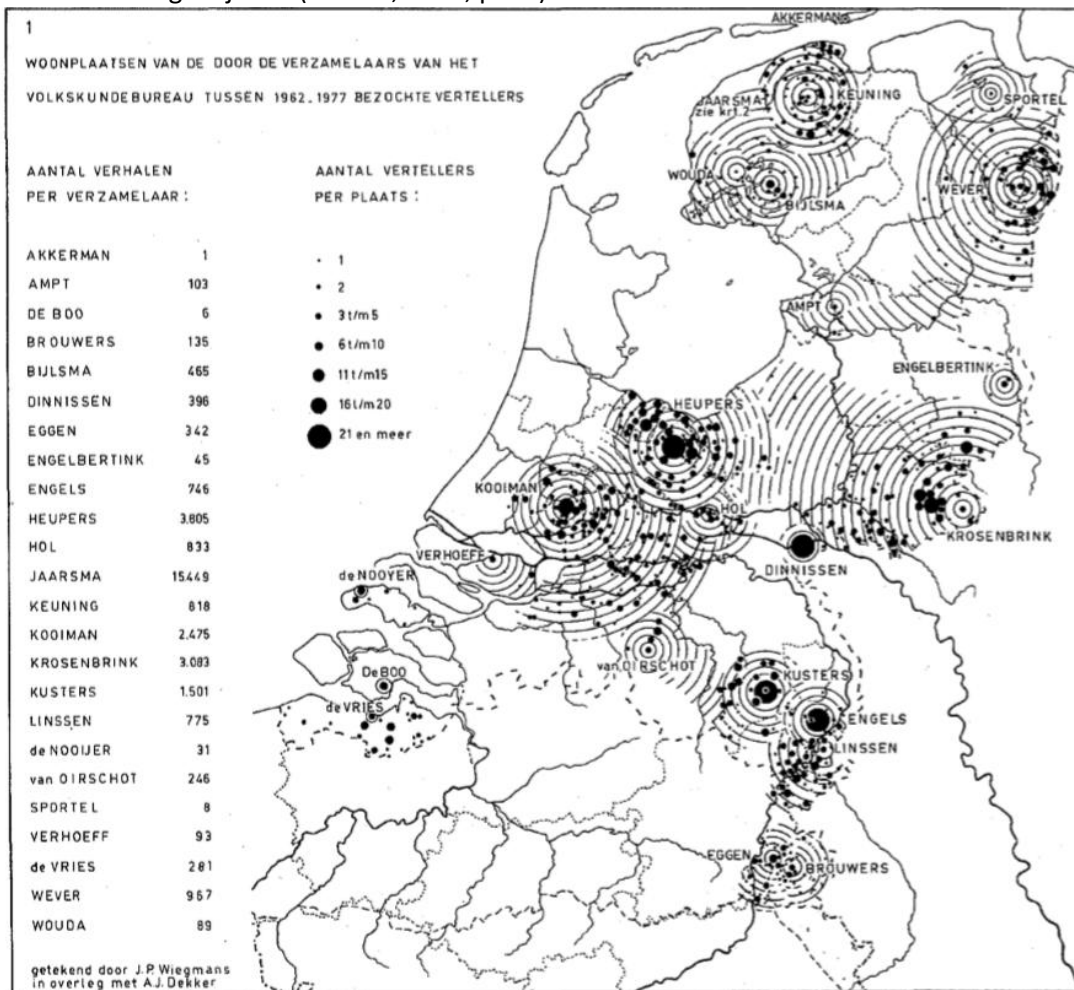
De belangstelling voor volksverhalen was in eerste instantie niet heel groot in Nederland. De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde schreef in 1822 een prijsvraag uit over de toepassing van de Noordse mythologie in de Nederlandse letterkunde, waardoor de studie van de Nederlandse mythologie gestimuleerd werd. (Dekker, 1978, p. 3) Er werden mythologische prijsvragen in Nederland uitgeschreven, waaruit toegenomen belangstelling voor het onderwerp blijkt. In 1834 werd er door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen een prijsvraag uitgeschreven, die handelde over heidense godsdienstleer van Zeeuwen. Deze prijsvraag laat zien dat er ook in Zeeland enige belangstelling was voor het onderwerp. (Dekker, 1978, p. 7)

In 1840 nam de belangstelling voor het mythologisch onderzoek pas echt toe. Dit gebeurde onder invloed van voornamelijk de Duitse Romantiek en de bloei van het regionalisme. (Dekker, 1978, p. 9) Duitse geleerden gingen al snel naar Nederland toe om te onderzoeken of er gelijksoortige volksverhalen voorkwamen. Een voorbeeld hiervan is Jacob Grimm, die aan het begin van de negentiende eeuw op zoek ging naar Nederlandse volksverhalen. (Dekker, 1978, p. 11) De Friezen waren in Nederland het meest ontvankelijk voor de ideeën van de Duitse Romantiek, omdat ze het idee hadden dat de Friese volkstaal door de dominante Hollandse cultuur werd bedreigd.

(Dekker, 1978, p. 10) Leerssen (1999, p. 77) schrijft eveneens dat vooral minderheden hun "historisch en cultureel besef" wilden herwinnen door bewustwording van een eigen identiteit. Doordat deze minderheden niet beschikten over eigen, officiële bronnen zoals geschiedschrijving en archieven, gingen ze hun eigen identiteit zoeken in bronnen als de folklore, filologie en de cultuurgeschiedenis. (Dekker, 1978, p. 77)

De mythologie was telkens als reden opgevoerd om volkskundige gegevens te verzamelen. Dit blijkt uit bundels sagenmateriaal die rond die tijd zijn samengesteld, die veelal een indeling hebben die gebaseerd is op mythologische thema's. Dit is ook het geval voor het Zeeuwsch Sagenboek, verzameld en samengesteld door J.R.W. Sinninghe in 1933. Sinninghe heeft nog lang vastgehouden aan de mythologische indeling, ook in zijn volksverhalencatalogus. (Dekker, 1978, p. 19) Vanaf het einde van de negentiende eeuw werden mythologische theorieën onbelangrijker en ging men het volksverhaal meer waarderen voor het artistieke literaire gehalte, de ouderdom en de etnologische en symbolische inhoud er van. Het volksverhaalonderzoek bleef vooral regionaal van aard. Dit blijkt ook uit de eerste Nederlandstalige volksverhalenbundel. De bundel, *Limburgsche Legendes, Sagen, Sprookjes en Volksverhalen* (Welters, 1876-1877), was bedoeld om het 'vaderlandsgevoel' van de Limburgers te vergroten. (Dekker, 1978, p. 15)

Het volksverhaalonderzoek ontwikkelt zich verder en aan het begin van de twintigste eeuw gaat men zich in Nederland en in het buitenland interesseren voor de verteller en verteltrant van volksverhalen. (Dekker, 1978, p. 20) In 1934 is het Volkskundebureau in Amsterdam opgericht (nu het Meertens Instituut), omdat men naar Vlaams voorbeeld een volkskundeatlas met Nederlands materiaal wilde samenstellen. (Dekker, 1978, p. 23) Vanuit die motivatie werd er vanaf 1960 een groot onderzoek opgezet naar de verspreiding van sagenmotieven in Nederland, verzameld door middel van vragenlijsten. (Dekker, 1978, p. 23)

GRONDKAART NAAR: G. KLOEKE, INVULKAART VOOR NOORD- EN ZUID-NEDERLAND, LEIDSE TAALATLAS Nr. 40

Figuur 1. Woonplaatsen van de door de verzamelaars van het Volkskundebureau tussen 1962 - 1977 bezochte vertellers. Overgenomen uit 150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek (p. 24) door A. J. Dekker, 1978, *Volkskundig bulletin*, 4.

De mate waarin verhalen zijn verzameld, verschillen per regio en verzamelaar (zie figuur 1). Alleen D. Jaarsma, die 15449 verhalen heeft verzameld, staat niet ingetekend in het kaartje (figuur 1). Hij staat op een apart kaartje voor Friesland. In Zeeland zijn voornamelijk De Vries (281 verhalen), De Boo (6 verhalen) en De Nooyer (31 verhalen) actief geweest. (Dekker, 1978, p. 24)

Het Zeeuwse provincialisme

In de jaren dertig van de negentiende eeuw ontstond er in de provincies van Nederland een sterk provinciaal bewustzijn. Taal was zeer belangrijk in de constructie van een nationale identiteit, maar zeker ook in de constructie van een provinciale identiteit. De eerste studie naar het Zeeuwse dialect was *Verzameling van woorden te Walcheren in gebruik*, geschreven door Adriaan Kluit in 1769. (Neele, 2011, p. 161) Neele (2011, p. 159) schrijft dat elke provincie genootschappen en tijdschriften oprichtte. Letterkundigen deden zo een poging om de taal, het verleden en de volkscultuur van de provincie te cultiveren. Dit was ook het geval in Zeeland. In 1769 werd *het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* opgericht en was aanvankelijk internationaal gericht. Vanaf 1836 gingen de publicaties echter voornamelijk over het Zeeuwse verleden. Neele (2011, p. 159) schrijft: "Het *Zeeuwsch Genootschap* transformeerde vanaf 1800 van een algemeen wetenschappelijk genootschap in een overwegend provinciaal historisch genootschap". In 1860 legde het genootschap in schrift vast dat ze zich hoofdzakelijk zouden richten op Zeeuwse zaken. (Neele, 2011, p. 159) In Gelderland, Friesland en Overijssel waren al provinciale volksalmanakken verschenen, en Zeeland bleef niet achter: in 1836 werd in de *Zeeuwsche Volks-Almanak* geprobeerd om een provinciale identiteit te construeren. Het provincialisme stond niet tegenover het nationalisme, maar maakte er deel van uit: de provincie kreeg een plaats in de Nederlandse identiteit. (Neele, 2011, p. 173) Provincialistische uitingen, zoals het verzamelen en uitgeven van volksverhalen, maakten dus deel uit van het cultuurnationalistische streven.

Zoals eerder beschreven, werd in het late achttiende-eeuwse en negentiende-eeuwse proces van culturele natievorming de eigenheid van een natie gezocht bij de plattelandsbewoners. Tot 1945 werden volksverhalen verzameld met de reden om de traditionele plattelandscultuur te behouden en te beschermen. (Dekker, 1978, p. 18). Neele (2011, p. 167) betoogt dat in Zeeland kenmerken als "de perifere ligging, de onbekendheid, de vermeende onbeschaafdheid, het stedelijke verval en het agrarische karakter" ingezet werden als positieve eigenschappen. Een authentieke nationale cultuur kon in Zeeland gevonden worden, omdat volksgebruiken en dialecten nog intact waren. Neele (2011, p. 167) beargumenteert dat "de cultivering van de onverbasterde plattelandssamenleving in Zeeland een direct gevolg was van het cultureel nationalisme zoals zich dat vanaf de achttiende eeuw in Europa had ontwikkeld". Het cultuurnationalistische denken had de provincie Zeeland niet overgeslagen en manifesteerde zich onder andere in het verzamelen van volksverhalen.

Willem de Blécourt, Ruben A. Koman, Jurjen van der Kooi en Theo Meder (2010) hebben volksverhalen samengebracht en geordend per provincie in het boek *Verhalen van stad en streek: Sagen en legenden in Nederland*. Het begrip 'volksverhalen' wordt in het boek als volgt gedefinieerd: "Een volksverhaal is een mondelinge vertelling die voor langere of kortere tijd circuleert tussen (groepen) mensen" (Blécourt et al., 2010, p. 8). Volksverhalen zijn dus mondeling van aard; in het dagelijkse leven geven mensen de verhalen door. Met 'volk' wordt bedoeld dat de verhalen in alle lagen van de samenleving bekend zijn en overgedragen worden. De oorsprong van een verhaal is in bijna alle gevallen niet meer te achterhalen. Een logisch gevolg (en tevens belangrijk kenmerk van volksverhalen) is dan ook dat er steeds nieuwe versies van een verhaal ontstaan. Dit wordt ook wel variabiliteit genoemd. Er zijn verschillende categorieën te onderscheiden in het genre van het volksverhaal, zoals sagen, legenden, mythen, sprookjes, moppen, en broodjeaapverhalen. (Blécourt et al., 2010, p. 8)

Sagen worden gedefinieerd als "relatief korte verhalen, die vaak over bovennatuurlijke verschijnselen en wezens gaan" (Blécourt et al., 2010, p. 8). Het zijn volksverhalen met vaak een zeer spannende of angstaanjagende toon. Sagen werden vroeger veelal als waarheden verkondigd en hebben meestal een pessimistische toonzetting. In sagen worden tijd en plaats bijna altijd gespecificeerd en worden hierdoor soms door een dorp of stad toegeëigend. Door het rondreizende

karakter kunnen motieven in sagen op allerlei plaatsen verschijnen. In het Engels worden sagen daarom *migratory legends* (migrerende sagen) genoemd. Het verschil tussen sagen en legenden is overigens dat legenden een traditioneel christelijk karakter hebben, inclusief een belangrijke rol voor een heilige of een heilig voorwerp. Sagen kunnen over allerlei bovennatuurlijke verschijnselen en wezens gaan, zoals heksen, toverijen, kabouters of spoken. (Blécourt et al., 2010, p. 8) In dit werkstuk zullen sagen over plaaggeesten en spookdieren behandeld worden. Blécourt et al. (2010, p. 11) hebben een categorie gemaakt van sagen over bijzondere mensen, waar personen toe behoren "die over een bijzondere gave of (magische) kunst beschikken". Dit zijn bijvoorbeeld heksen en tovenaars. Sagen over deze bijzondere mensen, of over demonen die tot de christelijke geloofsleer behoren, worden in dit werkstuk niet meegenomen.

Hoofdvraag en deelvragen

Het verzamelen van Zeeuwse volksverhalen maakt deel uit van een veel groter, Europees proces. Het is de vraag of sagen ook inhoudelijk passen in een bredere traditie, of dat ze meer lokaal van aard zijn. Welke Zeeuwse sagen over plaaggeesten en spookdieren zijn er gedocumenteerd en verschillen ze wezenlijk van de Nederlandse of Vlaamse sagen? De hoofdvraag van deze scriptie luidt: "Zijn Zeeuwse sagen over spookdieren en plaaggeesten sterk lokaal van aard, of passen ze in een bredere Nederlandstalige traditie?"

In het eerste hoofdstuk wordt de volgende vraag in acht genomen: "Welke Zeeuwse sagen over spookdieren en plaaggeesten zijn er gedocumenteerd, welk plot heeft de sage en welk (plaag)gedrag en uiterlijkheden hebben de spookdieren en plaaggeesten?" Het onderzoek wordt vervolgens in hoofdstuk 2 uitgebreid naar heel Nederland, om tot een vergelijkend perspectief te komen. Deelvraag 2 luidt: "Welke sagen over spookdieren en plaaggeesten zijn er gedocumenteerd in Nederland, welk plot hebben die sagen en welk (plaag)gedrag en uiterlijkheden hebben de spookdieren en plaaggeesten?" Vervolgens wordt er een verkennend onderzoek uitgevoerd naar Vlaamse sagen over spookdieren en plaaggeesten. In hoofdstuk 3 luidt de deelvraag: "Welk onderzoek naar sagen over plaaggeesten en spookdieren is er in Vlaanderen gedaan, welk plot hebben die sagen en welk (plaag)gedrag en uiterlijkheden hebben de spookdieren en plaaggeesten?" Hoofdstuk 4 bestaat uit een vergelijking tussen de Zeeuwse, Nederlandse en Vlaamse sagen. Er wordt afgesloten met een concluderend hoofdstuk, waarin getracht wordt om een antwoord op de hoofdvraag te formuleren.

HOOFDSTUK 1 - Zeeuwse sagen over plaaggeesten en spookdieren

De Zeeuwse sagen die op de Volksverhalenbank van het Meertens Instituut te vinden zijn, hebben veelal het *Zeeuwsch Sagenboek* (1933) van J.R.W. en M. Sinninghe als bron. Dit boek is een van de bronnen van dit hoofdstuk. Sinninghe is een bekende samensteller van provinciale volksverhalenbundels, die voornamelijk informatie uit geschreven bronnen overnam. (Blécourt et al., 2010, p. 8) Blécourt et al. (2010, p. 15) maken een belangrijke aantekening dat Sinninghe niet de meest betrouwbare editeur was. Hij had de neiging om de verhalen aan zijn smaak aan te passen of mooier te maken. Een andere bron waar in dit hoofdstuk veel gebruik van wordt gemaakt, is materiaal van Joh. de Vries (1978). Hij was een amateur-historicus die in Zeeuws-Vlaanderen verhalen van mensen ging beluisteren en optekende. Joh. de Vries (1978) schreef in nog grotendeels ongepubliceerd materiaal dat hij de verhalen noteerde van de 55 personen die hij heeft bezocht, met een potlood, met "heel veel aandacht voor de verteller en een goed geheugen". Een bandrecorder nam hij niet mee, voornamelijk omdat hij bang was dat het mensen zou afschrikken. De Vries kon dus de verhalen niet letterlijk optekenen. Het materiaal van Sinninghe (1933) en De Vries (1978) wordt wel gebruikt om dit hoofdstuk vorm te geven, naast het materiaal van De Boo, de Nooyer, de Dialectenbank van het Meertens Instituut en de volkskundige vragenlijsten.

1.1 De Ossaart

De hond als onderwerp van een Zeeuwse sage komt veelvuldig voor in de Volksverhalenbank. De Ossaart (ook wel de Osschaert of Roeschaard genoemd) lijkt qua uiterlijk veel op de hond en gedraagt zich in sagen uit Zeeuws-Vlaanderen als een echte plaaggeest. De Ossaart, een plaaggeest die op de rug van voorbijgangers sprong en enige tijd niet meer los wilde laten, manifesteert zich in de sagen als "plaaggeest of plaagbeest, als watergeest en kinderschrik". (Blécourt et al., 2010, p. 452) De Ossaart zou heer en meester zijn "in het land van krekens en wellen, poelen en plassen". (Sinninghe, 1933, p. 29)

De titel van een kaartje uit de *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams België (1959-1969)*, "Weerwolf: Osschaert en Kludde" (zie figuur 3, p. 21) illustreert dat men de neiging heeft de Ossaart te verwarren met de weerwolf. Sinninghe (1933, p. 28) schrijft eveneens dat de Ossaart soms verward wordt met de weerwolf. In het materiaal van Joh. de Vries (1978) wordt een weerwolf dan ook verschillende malen een Ossaart genoemd. Door de afbakening van dit onderzoek worden de sagen over weerwolven buiten beschouwing gelaten.

De Ossaart wordt in de Zeeuwse sagen soms bij naam genoemd, andere keren vertonen honden het gedrag van de Ossaart of komen ze overeen in uiterlijk. In het materiaal van Joh. de Vries (1978) wordt de Ossaart verscheidende malen bij naam genoemd. Een man, afkomstig uit Hulst, heeft volgens de verteller eens de Ossaart gedragen. De Ossaart wordt omschreven als een grote zwarte hond met een ketting om zijn nek. Er waren meerdere mensen lastig gevallen door een grote zwarte hond met een zware ketting rond de nek, en dat "moest wel de Ossaart zijn" (De Vries, 1978, verhaal 5.4). Eén man spot met het bestaan van de Ossaart, maar wordt van achteren besprongen door een grote hond en moet hem een tijdlang meedragen. De man wordt erop gewezen dat hij voortaan moet nalaten om geesten op te roepen, omdat er dan zulke dingen gebeuren. (De Vries, 1978, verhaal 5.4) Het gehucht Walsoorden werd volgens de verhalen in 1880 eveneens onveilig gemaakt door de Ossaart. Hij wordt beschreven als een spookhond, die vanaf achteren in het donker mensen besprong. Men kon de hond niet van zich afschudden en men moest de hond een tijdlang op de schouders dragen. (De Vries, 1978, verhaal 20) Op een avond werd in de Pauluspolder eveneens de Ossaart waargenomen. Er ritselde wat in het riet langs een kreek en een beest sprong op de rug

van de voorbijganger. Hij moest de hond ongeveer vijfhonderd meter dragen, totdat de man een boerderij naderde, waarop de Ossaart losliet. De Ossaart sprong in het water en verdween, klappend met zijn handen, onder water. (De Vries, 1978, verhaal 41.2) In een verhaal wordt het als vreemd bestempeld dat de Ossaart zich liet zien in verschillende gedaantes, zoals een hond, een "gedrochtelijk mensfiguur" of een wit paard. (De Vries, 1978, verhaal 20) Hieruit blijkt dat de Ossaart niet alleen het uiterlijk van een hond, maar ook van andere dieren of zelfs mensen aan kon nemen. Sinninghe (1933, p. 28) schrijft dat de Ossaart in allerlei diergedaantes kan verschijnen. Zo werd een man geplaagd door een paard, een hond, een konijntje en een ezel en schreef dit alles toe aan de Ossaart. (Sinninghe, 1933, p. 33) Blécourt et al. (2010, p. 452) schrijven dan ook dat de Ossaart allerlei gedaantes kon aannemen, zowel van dieren als van mensen. In de meeste sagen uit het materiaal van De Vries (1978) blijkt echter dat de Ossaart vooral bekend was in het uiterlijk van een grote, zwarte hond die op de rug van voorbijgangers sprong.

In andere sagen wordt de Ossaart bij naam genoemd, maar blijkt het niet de plaaggeest te zijn, maar een persoon die zich voordoeft als de Ossaart. In Ossensisse werd een jongen ontmaskerd die zich voordeed als Ossaart. (De Vries, 1978, verhaal 17) In Koewacht zijn twee verhalen bekend van moordenaars die zich voordeden als Ossaart. (De Vries, 1978, verhaal 44.1 & De Vries, 1978, verhaal 55.6) De beruchte Ossaart leende zich dus uitstekend voor mensen die iets in hun schild voerden of simpelweg kattenkwaad wilden uithalen.

1.2 Zwarte honden: de Ossaart of een spookdier?

De Ossaart wordt in veel gevallen beschreven als grote, zwarte hond met soms een zware ketting om zijn nek. De zwarte hond is wel vaker het onderwerp van de sage, maar krijgt niet de naam van de Ossaart toegekend. Zo werd een dienstmeisje eens lastig gevallen tijdens een wandeling. Bij een vlondertje dat over een watergang lag, sprong een grote, zwarte hond op haar rug en ze kon de hond niet kwijtraken. Pas als ze weer op de boerderij arriveerde, liet de hond haar los. (De Vries, 1978, verhaal 3/4) Een andere sage gaat over een man die in onstuimig weer voorbij het 'Sluisje' kwam (een beruchte locatie in de buurt van het dorp Hoek) en opeens sprong er een zwarte hond op zijn rug. Hij kreeg de hond niet van zijn rug. Toen hij bij de deur van een huis kwam, was de hond ineens weg. (De Vries, 1978, verhaal 51.12) In Othene bleken mensen eveneens last te hebben van een grote, zwarte hond. Hij besprong mensen in het schemerdonker vanaf achter, en in het verhaal staat dat de hond grote, witte poten op hun schouders legde en de mensen het dier honderden meters mee moesten dragen. (De Vries, 1978, verhaal 25) Het is opvallend dat er wordt opgemerkt dat een zwarte hond witte poten zou hebben. Het gedrag van de grote, zwarte honden komt overeen met het gedrag van de Ossaart: de hond duikt ineens op, bespringt mensen vanaf achteren en men moet hem enige tijd op de rug dragen. Het zouden echter ook sagen kunnen zijn die verhalen over 'gewone' spookhonden en niet per definitie over de Ossaart. Ook andere dieren konden het gedrag van de Ossaart overnemen. Op een winteravond kwam er in de buurt van Axel ineens iets naast een man lopen. Hij probeerde het te pakken, maar hij kon het niet aanraken. Het leek op een schaapje en bleef naast hem lopen. Op een bepaald moment sprong het schaapje ineens op de rug van de man. (De Vries, 1978, verhaal 48.5) Het op de rug springen bij voorbijgangers, blijkt niet uitsluitend gedrag te zijn van grote, zwarte honden in de sagen.

Een relatief bekende sage in Westdorpe over een hond, blijkt niet eenvoudig te categoriseren. De hond draagt de naam Toon en in het materiaal van De Vries (1978) wordt er drie keer gerefereerd aan 'Toon de hond'. In het eerste verhaal vertoonde hij het gedrag van de Ossaart. Hij sprong op de rug van voorbijgangers, en liet enige tijd niet los, totdat men in de bewoonde wereld arriveerde. (De Vries, 1978, verhaal 35.1) Volgens de tweede verteller vermomde een smokkelaar zich als Toon de hond, om zo zijn slechte bezigheden voort te kunnen zetten. (De Vries, 1978, verhaal 36.2) In het derde verhaal woonde Toon de hond in buizen die in de polders liepen. Hij werd gevaarlijk in het donker en iedereen was bang van hem. Hij sloeg op de luiken en rammelde met zijn kettingen. (De Vries, 1978, verhaal 38.1) Uit deze verhalen blijkt dat de sage van de Ossaart in Westdorpe wellicht een eigen leven is gaan leven. Dit alles wijst erop dat de sage een veranderlijk

genre is, dat telkens aanpassingen beleefde. Uit de *Volkskunde vragenlijst* (Meertens, 1957, lijst 21, formulier I166) blijkt hetzelfde. Hier staat namelijk geschreven dat een gesneuvelde soldaat in de gedaante van een grote hond met vurige ogen terug op aarde is gekomen, en dat dit verhaal later door smokkelaars is gebruikt om de douane bang te maken. De eerste variant van het verhaal (De Vries, 1978, verhaal 35.1) laat zien dat het verhaal zich ook aangepast heeft naar het verhaal van de bekende Ossaart.

Andere zwarte honden in Zeeuwse sagen hebben geen overeenkomsten met de Ossaart. Blécourt et al. (2010, p. 435) schrijven dat er in Zeeuws-Vlaanderen verschillende sagen zijn opgetekend over schathoudende witte dames, waarbij een hond optrad. Zo zou in een gewelf onder Fort Ronduite (een locatie in de buurt van Koewacht) een grote hond zitten met in zijn bek de sleutel van een koffer met goud. Dit had te maken met een vrouw die verlost moest worden en eens in de honderd jaar verscheen. (De Vries, 1978, verhaal 33.6) Een variant van dit verhaal was dat er een leeuw lag in de gewelven onder Fort Ronduite met een sleutel in zijn muil van een ijzeren koffer met veel schatten. (De Vries, 1978, verhaal 22) In de buurt van de Zwartenhoek is een verhaal verteld over een grote, zwarte hond die de sleutel van een koffer bewaakte, terwijl die schat nodig was om een witte, doorschijnende dame te verlossen. (De Vries, 1978, verhaal 36.1) Dit type sagen wijst naar de sagen over spookdieren in plaats van over de Ossaart.

1.3 Spookdieren

Spookdieren komen in allerlei uiterlijke gedaanten voor. Een overeenkomst kan de kleur van het dier zijn. Zo zijn in verschillende sagen witte dieren het onderwerp. Witte katten konden in de weg lopen (Sinninghe, 1933, p. 83) of niet te verdrijven zijn en alleen te beschieten zijn met zilveren kogels. (Volkskunde vragenlijst 21, 1957, formulier 1.80) Op de Noorddijk bij het dorpje Hoek wandelde een grootmoeder in het schemerdonker bij het zogenaamde 'Sluisje', waar ze bestormd werd door een grote groep jonge katten. Ze moest deze katten met zich meedragen, totdat ze bijna thuis was. (De Vries, 1978, verhaal 3/4) In de buurt van Ossensisse zag een persoon in de avond eens vijftien tot twintig witte katten uit de sloot komen. Ze deden niets: ze verschenen slechts, staken de weg over en verdwenen weer. (De Vries, 1978, verhaal 17) Een man in het Land van Axel wist te vertellen over een grote witte hond (die af en toe verscheen als een geit). De grote witte hond liep mee met een vrouw die langs een boerderij van een bepaalde man liep. Als ze thuis kwam, verdween de hond of de geit ineens weer. Het dier deed niets, maar de vrouw was er wel erg bang voor. (De Vries, 1978, verhaal 40.8)

In Wemeldinge kende men het verhaal van een wit konijn waar men bang voor was, maar waarbij het niet bekend is of het dier mensen lastig viel. (Volkskunde vragenlijst 21, 1957, formulier 1.72) Witte konijnen werden ook gezien in de buurt van Koewacht. Op het hof werden heel veel witte konijnen gezien bij maneschijn in de sneeuw. De man kon geen één konijn schieten en er was geen spoor meer te bekennen van de konijnen. (De Vries, 1978, verhaal 55.3) Uit al deze verhalen blijkt dat mensen erg bang waren voor de spookdieren, ondanks dat de dieren eigenlijk niets deden. Verschillende malen werd het zien van een dier gekoppeld aan de locatie in de buurt van een persoon die men niet vertrouwde. Andere keren wist men dat het spookdieren waren, omdat men ze niet kon schieten, behalve met zilver.

In Grauw (De Vries, 1978, verhaal 23.4), Zaamslag (De Vries, 1978, verhaal 24) en Lamswaarde (De Vries, 1978, verhaal 30.6) zijn verhalen bekend van een stroper die niet in staat was hazen te schieten. In Grauw en Zaamslag heeft de laatste haas die voorbij de stroper loopt, niet alleen de macht om te ontkomen, maar ook om te spreken. In Lamswaarde gaat de man met zilver schieten, waardoor de haas kreupel weet te ontkomen. Een boer in Hoek vond elke ochtend een haas op het hek en niemand kon hem weggagen, totdat hij beschoten werd met zilver. (De Vries, 1978, verhaal 50.2) Deze verhalen zouden kunnen wijzen op hekserijen, Blécourt et al. (2010, p. 514) schrijven dat heksen in hazengedaante alleen geschoten konden worden met een zilveren of gewijde kogel. Knaagdieren die niet te schieten zouden zijn of alleen met bepaalde munitie, komen voornamelijk voor in jagers- en stropersverhalen en zouden verbonden zijn met veranderende

heksen. (Blécourt et al., 2010, p. 229) Hoewel de relatie met hekserijen niet altijd uit de sagen blijkt, zal dit onderwerp verder buiten beschouwing gelaten worden.

Een ander spookdier dat herhaaldelijk opduikt in sagen, is een paard. In de omgeving van Lamswaarde werd telkens in het schemerdonker of in de ochtend een wit paard gezien. Als het damhek werd geopend door een knecht, verdween het dier weer. (De Vries, 1978, verhaal 20) In Westdorpe gebeurde iets soortgelijks, maar dan met een zwart paard. Het paard werd 's morgens gesignaleerd door de boer en verdween ook weer. (De Vries, 1978, verhaal 36.3) In het Land van Axel werden 's avonds laat vaak paarden gezien op de binnenwegen. Niemand wist van wie de paarden waren, maar ze hadden duistere krachten in zich. Als iemand er voor bij liep, kon die persoon namelijk niet meer vooruit komen. Het gebeurde altijd in het najaar bij slecht weer. (De Vries, 1978, verhaal 46.3) In de sagen uit Lamswaarde en Westdorpe verschijnen de spookpaarden slechts, in het Land van Axel blijkt het paard plaaggedrag te vertonen.

De locatie en het tijdstip blijken belangrijk te zijn in de sagen over spookdieren. In het Land van Hulst, op het erf van de Noordhof, liepen in de nacht bij heldere maneschijn massa's biggen rond. Als men naar buiten ging, waren ze niet meer te zien. Dit zou komen omdat er op die plaats een klooster had gestaan. Pas toen alle overblijfselen van het oude klooster verdwenen waren, vonden er geen rare voorvallen meer plaats. (De Vries, 1978, verhaal 19)

Meder (2007, p. 113) schrijft dat er in de Nederlandse sagen een angst voor onbekende dieren op het platteland, voornamelijk in de nacht, vaak aanwezig was. Deze dieren waren voornamelijk spookpaarden, -honden, -hazen, -varkens en dergelijke. Het platteland werd gezien als een onbekende, gevaarlijke plaats die vooral 's nachts vermeden moest worden. (Meder, 2007, p. 113) De kans dat men daar geconfronteerd werd met inheems dieren, zoals een kat, hond, haas of varken, was namelijk zeer groot. (Meder, 2007, p. 114) Het is dus niet verwonderlijk dat in Zeeuwse sagen over spookdieren voornamelijk inheemse dieren voorkomen.

1.4 Kinderschrik

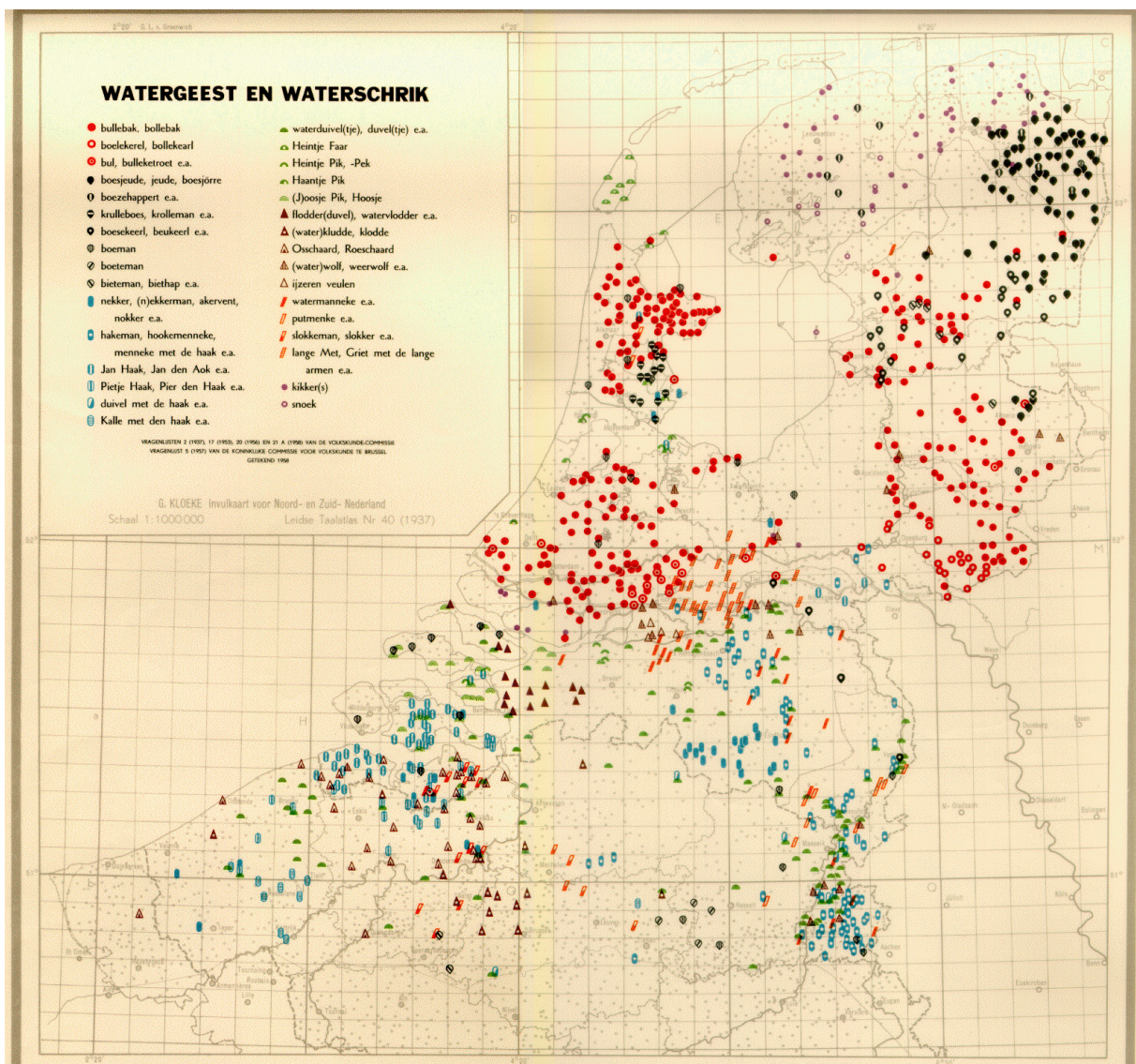
Een kinderschrik is een plaaggeest die werd gebruikt om kinderen bang te maken en om ze te disciplineren. (Blécourt et al., 2010, p. 11) In Zeeland was men bekend met de kinderschrik die zich in het water verborgen hield. Een verteller uit Lamswaarde wist te vertellen dat zowel Ossaart als Bornis in het water zat, waardoor men als kind bang was om bij het water te komen. (Sinninghe, 1933, p. 38) De Ossaart zou zich volgens Blécourt et al. (2010, p. 11) voornamelijk kenmerken als watergeest en kinderschrik. De Ossaart zou kinderen in het water willen trekken en hen laten verdrinken. Uit atlaskaart 9 "Watergeest en Waterschrik" (zie figuur 2, p. 12) blijkt dat de Ossaart in Oost-Zeeuws-Vlaanderen in de rol van kinderschrik bekend was. Dit komt overeen met het beeld dat in paragraaf 1.1 is geschetst, namelijk dat de Ossaart voornamelijk in Zeeuws-Vlaamse sagen voorkwam. In Oost-Zeeuws-Vlaanderen komt daarnaast nog de Slokkerman voor. (Meertens, 1959-1969, kaart 9) De Slokkerman komt op de Volksverhalenbank slechts eenmaal voor, in dit verhaal heet hij de Slokkevent en trekt hij de kinderen aan hun benen het water in. (Sinninghe, 1933, p. 10)

Dat de kinderschrik veel verschillende benamingen heeft, bewijst de *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-België* (Meertens, 1959-1969). Op kaart 9 "Watergeest en Waterschrik" (zie figuur 2, p. 12) is af te lezen dat in Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Beveland voornamelijk Jan Haak (en taalkundige variaties) voorkwamen. De kinderschrik wordt niet met uiterlijke kenmerken beschreven, behalve het gereedschap waar hij over beschikt. Zo is Jan Haak (andere benamingen zijn Pietje Haak, Piet den Haak of Hakervent) in overeenstemming met zijn naam in het bezit van een haak om kinderen in het water te trekken. In een dialectopname uit Kapelle wordt gezegd dat 'Jan Haak' in de sloot zit en kinderen pakt als ze te dicht bij het water komen. In een dialectopname uit Axel werd hij 'Pietje Haak' genoemd.

Op de meer noordelijke Zeeuwse eilanden is Joosje Pik veelvoorkomend, naast enkele keren de boeman. Op de kaart "Kinderschrik" (zie figuur 3, p. 18) worden in Zeeland voornamelijk de boeman en Joosje Pik genoemd. Joosje is de bijnaam van de duivel. (Ghijsen, 1964) Hieruit blijkt dat de watergeest verwantschap heeft met de duivel die in het water zit en kinderen laat verdrinken.

Ongeacht alle benamingen voor de kinderschrik, is zijn gedrag overal hetzelfde: als kinderen (alleen) te dicht bij het water komen, zal hij je laten verdrinken. De plot van het verhaal is dan ook heel duidelijk als een waarschuwing voor kinderen bedoeld.

In Lamswaarde zijn andere geesten bekend die als afschrikking voor kinderen bedoeld waren. Zo was de tenensnijder een korengheest die de tenen afsneed van kinderen die door het koren liepen en de tongensnijder sneed de tong af van kinderen die hun tong uitstaken. De boeman of boekaros nam 's avonds ondeugende kinderen mee en werd ook wel 'de donkere vent' of 'de padderen vent' genoemd. (Sinninghe, 1933, p. 44) Het woorddeel 'padde' wordt volgens het *Woordenboek der Zeeuwsche Dialecten* (Ghijzen, 1964) voor 'nakend' of 'bloot' gezet. 'Paddebloot' betekent 'poedelnaakt'. Een 'padderen vent' zou dan een naakte man betekenen. Het zou ook kunnen wijzen op een man die gelijkenissen vertoont met een pad, een dier.

Figuur 2. Kaart 9 "Watergeest en waterschrik". Overgenomen uit *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-Belgie: Commentaar* door P.J. Meertens, 1965, Amsterdam/Antwerpen: Standaard-Boekhandel.

1.5 Conclusie

Alle fenomenen die beschreven zijn in hoofdstuk 1, kennen variaties op het gebied van uiterlijk, gedrag en plot. Dat neemt niet weg dat er overeenkomstige kenmerken te benoemen zijn. Er is veelal een algemeen beeld te destilleren uit de sagen.

Blécourt et al. (2010, p. 11) beschrijven de Ossaart als een wezen dat bij mensen op de rug springt en als plaaggeest ervaren werd. In de sagen die verzameld zijn over de Ossaart, vertoont hij inderdaad vaak hetzelfde gedrag. In de gedaante van een grote, zwarte hond springt hij op de rug van een voorbijganger en kan niet afgeschud worden, totdat de Ossaart klaarblijkelijk zelf beslist om los te laten. Soms verschijnt hij in de gedaante van een ander dier of van een mens, of heeft iemand met kwade bedoelingen zich vermomd als Ossaart. In de sagen is de plaats waar men de Ossaart tegen komt, vaak duidelijk benoemd. In veel gevallen is dit in de buurt van water. De schermutselingen tussen mensen en de Ossaart vinden voornamelijk 's avonds of 's nachts plaats.

Uiterlijkheden van de kinderschrik zijn nauwelijks bekend, behalve het gereedschap dat de watergeest heeft om kinderen in het water te trekken. De kinderschrik is er voor bedoeld om kinderen bang te maken en een opvoedkundige les mee te geven. Ook de kinderschrik kon de naam van de Ossaart krijgen.

Spookdieren variëren heel sterk in uiterlijk. De kleur van een spookdier is wel vaak wit of zwart. Ze handelden niet zozeer destructief, maar bezorgden mensen voornamelijk veel angst. In navolging van wat Meder (2007, p. 114) beschrijft, waren de spookdieren inheemse dieren.

Een overeenkomst tussen bijna alle fenomenen, is dat ze 's nachts of in de avond actief zijn. Uit onderzoek in de Volksverhalenbank van het Meertens Instituut blijkt dat veel sagen de nacht of de avond als motief hebben. Dit versterkt het angstaanjagende karakter van de sagen. Dit onderschrijft Blécourt et al. (2010, p. 8), die stellen dat de sagen voornamelijk een spannend of angstaanjagend karakter hebben en spookdieren voornamelijk zich 's nachts manifesteerden. Daarnaast wordt in bijna alle sagen een specifieke locatie genoemd. Soms zijn dit locaties die bij bijna alle inwoners bekend staan als plaatsen waar bovennatuurlijke zaken plaatsvinden, andere keren is het gewoon in de polders, op smalle paadjes of op andere locaties. Ook dit komt overeen met de theorie uit het boek *Verhalen van stad en land* (Blécourt et al., 2010, p. 8), waarin staat dat de tijd en plaats bijna altijd gespecificeerd worden in sagen.

Personen "die over een bijzondere gave of (magische) kunst beschikken" (Blécourt et al., 2010, p. 11) blijken in veel gevallen verweven te zijn geraakt in sagen over angstaanjagende bovennatuurlijke fenomenen. Zwarte katten zijn in die gevallen veelal het onderwerp van een sage. Deze dieren jaagden angst aan en waren vooral 's nachts actief. (Collectie de Nooijer, verslag 8, verhaal 1) Voornamelijk zwarte katten, maar ook veulens, paarden en zwarte honden zijn dieren waar mensen zich in omgetoverd zouden hebben.¹ Vanwege de afbakening van dit werkstuk worden deze sagen niet meegenomen in het onderzoek. Daarnaast komt ook het verhaal over dieren die in de kerstnacht konden rechtstaan en praten, meerdere malen terug in het materiaal van De Vries (1978).² Omdat dit onderwerp dicht bij de orthodoxe geloofsleer komt, worden ook deze verhalen niet meegenomen in het onderzoek. Ten slotte blijken niet alleen heksen of tovenaars, plaaggeesten of spookdieren de oorzaak te zijn van vreemde zaken. In veel gevallen is er in een sage sprake van spokerijen waar men geen verklaring voor wist te vinden.

¹ Zie onder andere De Vries, 1978, verhaal 5; 15; 17; 18; 19; 23; 24; 30; 37; 52; 56

² Zie onder andere De Vries, 1978, verhaal 7.6; 23.5; 33.3; 37.5; 44.6; 55.9

HOOFDSTUK 2 - Friese en Nederlandse sagen over plaaggeesten en spookdieren

In *Verhalen van Stad en Streek* (Blécourt et al., 2010, p. 11) staan spookdieren en plaaggeesten omschreven als iets akeligs en niet van menselijke origine. In hoofdstuk 1 zijn spookdieren en plaaggeesten beschreven op het gebied van uiterlijk, gedrag en plot zoals ze in Zeeuwse sagen voorkomen. Hoe verhoudt dit zich tot sagen over de spookdieren en plaaggeesten in de rest van Nederland? De sagen die in hoofdstuk 2 zijn verzameld, hebben voornamelijk de Nederlandse Volksverhalenbank en *Verhalen van Stad en Streek* (Blécourt et al., 2010) als bron. In geen geval is er getracht een compleet overzicht te geven van Nederlandse sagen waarin de Ossaart, spookdieren of plaaggeesten voorkomen.

2.1 De Ossaart en zwarte honden

Op de vraag of de Ossaart in sagen uit andere delen van Nederland voorkomt, is het antwoord kort. Blécourt et al. (2010, p. 452) schrijven: "Plaaggeesten, plaagbeesten, watergeesten en boemannen komen in sagen verspreid over heel Nederland voor, maar de Ossaart als naam en verschijning treedt in Nederland bij uitstek in Zeeuws-Vlaanderen (en in het noorden van West-Vlaanderen) op". Het is onduidelijk waarom de naam 'Ossaart' alleen in deze gebieden voorkomt. Het gedrag dat de Ossaart vertoont, komt wel buiten Zeeland (en Vlaanderen) voor.

De Ossaart verscheen vaak in de gedaante van een hond, maar de grote, zwarte hond is een wezen dat vaker in sagen voorkomt. Volgens Blécourt et al. (2010, p. 182) was de hel(le)hond in de vertelcultuur een veelvoorkomend, grimmig spookdier. Het dier was meestal zwart, had vurige ogen en droeg gloeiende ketens met zich mee. De sage over een plaaggeest met het uiterlijk van een hond die wandelaars bang maakt en ze begeleidt in de nacht, komt veelvuldig voor. In Friesland zijn verscheidene sagen opgetekend van een hond die veelal zwart en groot is en voorbijgangers achtervolgt.³ In Geryp (Friesland) verscheen eveneens een grote, zwarte hond bij het water. Er zou een stuk hout over een sloot liggen en als je daar overheen wilde lopen, werd je door een grote, zwarte hond aangevallen. (Jaarsma, 1966, verslag 35, verhaal 6) Deze hond uit Geryp werd gezien als een duivel. Hoewel de hond enerzijds in sagen kan optreden als een spookdier of plaaggeest, kan hij anderzijds de vermomming van de duivel zijn.

Het optreden van een grote, zwarte hond in sagen is dus niet altijd eenduidig. In sommige gevallen is de hond eenvoudigweg gezien geen spookdier of plaaggeest, maar een personificatie van de duivel. In andere gevallen is er verwarring of het nou een weerwolf of een plaagdier is. Een bekende sage in Westerhoven (Noord-Brabant) gaat over de Bellenman. De Bellenman heeft een uiterlijk van een lelijke hond of een soortgelijk dier, te herkennen aan zijn bel. (Blécourt et al., 2010, p. 527) Een vergelijkbaar verhaal over de Bellenman speelde zich af in Eindhoven, waar een grote hond in het donker zijn poten op de schouders van voorbijgangers legde. Men kon de hond niet afschudden, totdat men weer thuis was. De hond deed de voorbijganger nooit iets kwaads. (Blécourt et al., 2010, p. 527) De hond in dit verhaal vertoont enige gelijkenissen met de Ossaart: een hondachtig wezen benadert in het donker van achteren een voorbijganger en is niet af te schudden. Blécourt et al. (2010, p. 527) schrijven dat volkskundigen moeite hebben om dit soort verhalen juist te categoriseren. Het is namelijk niet altijd evident of de hond een plaaggeest, een spookdier of een weerwolf is.

³ Zie onder andere Collectie Jaarsma, 1966, verslag 81/verhaal 9; 1968 verslag 353/verhaal 9; 1968 verslag 401/verhaal 9; 1968 verslag 383/verhaal 15; 1969 verslag 644/verhaal 2

Het motief van de hond die een schatbewaarder is, duikt overal in Europa op. (Blécourt et al., 2010, p. 436) Schatten worden in die sagen bewaakt door spoken, geesten of demonische wezens. De demonische wezens zijn dan voornamelijk hondachtigen met gloeiende ogen. Blécourt et al. (2010, p. 436) schrijven dat de overlevering van dit type sage al sinds de Oudheid zo is. De sage heeft wel lokale verschijningsvormen. Zo komt er in de sagen in Nederland veelal het motief voor dat de persoon die de schat wil vinden, niet mag spreken. Zo verdween de schat volgens een sage in Limburg diep in de bodem toen de helper van de schatzoeker sprak. In de schatsagen in Zeeland ontbreekt dit motief. (Blécourt et al., 2010, p. 436)

2.2 Spookdieren

"Spookdieren blijven mysterieus" (Blécourt et al., 2010, p. 190). Dit citaat blijkt veel waarheid in zich te hebben. Het citaat verwijst naar verhalen uit Overijssel die gingen over een spookdier dat zich in het water huisvestte. Het is onduidelijk waarom het spookdier gevaarlijk was, en zoals in zoveel sagen kende men het spookdier meer uit de verhalen van anderen, dan uit eigen beleving. (Blécourt et al., 2010, p. 190) Het is veelal niet duidelijk waarom het spookdier gevaarlijk is; het spookdier boezemt voornamelijk veel angst in. De plaats waar het spookdier ronddwaalt, kan een belangrijke rol spelen in het creëren van angst, zoals een oud klooster of een begraafplaats. In veel sagen waar een spookdier voorkomt, zijn hekserijen en personen met bovennatuurlijke krachten betrokken.

Het motief van een spookdier met plaaggedrag die wandelaars in het donker bang maakt en begeleidt, komt herhaaldelijk terug in Nederlandse sagen. In Friesland zijn er veel verhalen bekend van een veulen die ronddwaalt met een "brijpot", een pappot, om zijn nek.⁴ De locaties waar het beest ronddwaalt, zijn bijna uitsluitend in het noorden van Friesland. Variaties van dit verhaal zijn andere dieren die met een brijpot om hun nek ronddwalen op een specifieke locatie, zoals een hond (Jaarsma, 1968, verslag 523, verhaal 12), een kalf (Jaarsma, 1966, verslag 87, verhaal 9) of een ezel (Jaarsma, 1967, verslag 158, verhaal 12). In Burgum waren kinderen bang voor een hond met gloeiende ogen en een brijpot om zijn kop. (Jaarsma, 1967, verslag 307, verhaal 5) In Geryp wist een verteller dat het verhaal over een ronddwalend veulen met een brijpot verteld werd om kinderen angst aan te jagen. (Jaarsma, 1954, verslag 286B, verhaal 19) Dit zou erop wijzen dat het ook getypeerd kan worden als kinderschrik.

Er zijn verschillende dieren die ronddwaalden op een bepaalde plaats en die bestempeld werden als spookdier. Zo werd er onder andere gesproken van een grote, zwarte hond (Jaarsma, 1966, verslag 188, verhaal 1), een dikke, bonte hond (Jaarsma, 1968-1971, verslag 1235B, verhaal 1), een spookvarkentje (Jaarsma, 1966, verslag 97, verhaal 16), een blauwe hond (Jaarsma, 1974, verslag 1104, verhaal 3) en een wit paard (Jaarsma, 1977, verslag 1162, verhaal 14). De collectie Jaarsma die op de Nederlandse Volksverhalenbank staat, gaat niet diep in op de verhalen. Er wordt telkens een locatie genoemd (nagenoeg altijd in Friesland) waar het dier werd gezien en er wordt vermeld dat het een spookdier was. Het plaaggedrag van de spookdieren bestaat er alleen uit dat mensen erg bang voor de dieren zijn; behalve ronddwalen, doen de dieren meestal niets.

In andere sagen vertoonden spookdieren in grotere mate plaaggedrag. In Harkema (Friesland) dwaalde er een beest rond, dat verschillende gedaantes aannam. Soms leek het beest een grote, zwarte hond, andere keren was het een zwart schaap. Het dier kwam met veel geluid op een wandelaar af en gooide de wandelaar in de greppel. Het dier bleef telkens bij de wandelaar, totdat hij thuiskwam. (Jaarsma, 1966, verslag 134, verhaal 15) Spookdieren konden ook telkens groter worden (Jaarsma, 1967, verslag 156, verhaal 2) of veranderen in een ander dier. (Dinnissen, 1993, verhaal 202) In Gendt liep een spookhaas rond, die in je nek zou springen waardoor je niet meer verder kon lopen. (Dinnissen, 1993, verhaal 233) Andere mensen zagen witte spookkonijntjes bij een bepaald kruispunt. (Dinnissen, 1993, verhaal 261) Er zijn uiteraard nog veel meer sagen

⁴ Zie onder andere collectie Jaarsma, 1965, verslag 290, verhaal 16; verslag 354, verhaal 1; Jaarsma, 1967, verslag 155, verhaal 2; verslag 181, verhaal 24; verslag 196, verhaal 5, Jaarsma 1950, verslag 167, verhaal 21, Jaarsma 1968 verslag 458, verhaal 9; verslag 461, verhaal 8; verslag 469, verhaal 1

gedocumenteerd over spookdieren in Nederland, maar het algemene beeld blijft hetzelfde. Blécourt et al. (2010, p. 11) schrijven dat spookdieren voornamelijk "vreeswekkende inheemse dieren" waren, zoals honden, bokken, varkens of paarden. De spookdieren dwaalden op een specifieke locatie, meestal in het donker rond, en boezemden veel angst in bij de mensen die hen waarnamen.

2.3 Kinderschrik

Nagenoeg overal in Nederland kende men vroeger de kinderschrik (zie figuur 3, pag. 18). Wel heeft hij telkens een andere naam, zoals "Okkerman, Krolleman, Bullebak, Boelekerel, Nekker en Heintje Pik". (Blécourt et al, 2010, p. 11) Een kinderschrik is niets anders dan een wezen om kinderen te disciplineren door ze bang te maken. (Blécourt et al., 2010, p. 11) In Groningen kent men de (H)oelboard, een kinderschrik die allerlei gedaantes kan aannemen. (Blécourt et al., 2010, p. 37) In Drongelen (Utrecht) leefde er een ijzeren veulen in een kolk, waarvan alleen bekend was dat het een soort kinderschrik was, hoewel het wezen bekender was als spookverschijning. (Blécourt et al., 2010, p. 281) In Oud-Alblas heeft een vrouw verteld dat kinderen werden gewaarschuwd voor de bullebak als ze als kind te dicht bij het water kwam. De bullebak was een grote vis met een uitzonderlijk grote bek en als kind kon je in die grote bek verdwijnen. (Vos, 2007) Uit interviews van Stephan de Vos (2007) blijkt dat de bullebak in Zuid-Holland bij meerdere mensen bekend was en hetzelfde gedrag vertoonde als veel kinderschrikken: hij trok je in het water als je niet genoeg afstand hield. (De Vos, 2007; Kooijman, 1988) In Capelle aan de IJssel werd de bullebak voorgesteld als een wezen met een stierenkop en een brede rug, en verschuilde zich eveneens in het water. (Vos, z.d.) Een variatie van dit verhaal was dat de bullebak uit de spiegel zou komen als je als kind te lang in de spiegel keek. (Vos, 2007) In Nijkerk kende men de Boelekerel. Als je te dicht bij het water kwam, zou de Boelekerel je pakken en je het water in trekken. (Weenink, 1996) In Broek in Waterland zei men dat de Okkerman, ook wel Krolleman genoemd, je zou pakken als je te dicht bij het water kwam. (Meder, 1998)

Een bekende kinderschrik in Friesland heeft de naam 'bûlhûnen'. Een vertaling hiervan in het Engels zou waarschijnlijk zoiets als een 'bulldog' zijn; een stierhond, een grote krachtige hond. Het zijn wezens die in relatie staan tot het water en polderdijken vernielen. Ook maken ze gaten in laagveengrond. De bûlhûnen zouden in deze gaten wonen en gevaarlijk zijn voor kinderen. Dit zou gedaan worden om kinderen bij de watergaten weg te houden. Ze worden beschreven als grote, zwartgrijze wezens. (Poortinga, 1979, p. 208) Een andere Friese kinderschrik draagt de naam 'bûzehappert', die kinderen ervan moest weerhouden om te dicht bij het water te komen. (Blécourt et al., 2010, p. 85) Eefke de Bruin-Scholte, een vrouw uit Friesland, heeft in een gedicht opgeschreven dat de bûzehappert vier el lang was, gloeiende groene ogen had, grote scherpe tanden en een staart vol doornen. Door het feit dat deze uiterlijke beschrijving in een gedicht is opgeschreven, kan de beschrijving van de bûzehappert ook artistieke vrijheid zijn geweest en is de kinderschrik wellicht nooit met deze uiterlijke kenmerken bekend geweest. (Poortinga, 1979, p. 209) In Brandwijk is de bullebak wel als een soortgelijk wezen beschreven, namelijk als een groot groen, draakachtig of kikkerachtig wezen met grote bek. (Vos, 2007) Er wordt door andere sprekers gezegd dat ieder kind zijn of haar eigen beeld had van hoe de bullebak eruit zag. (Vos, 2007)

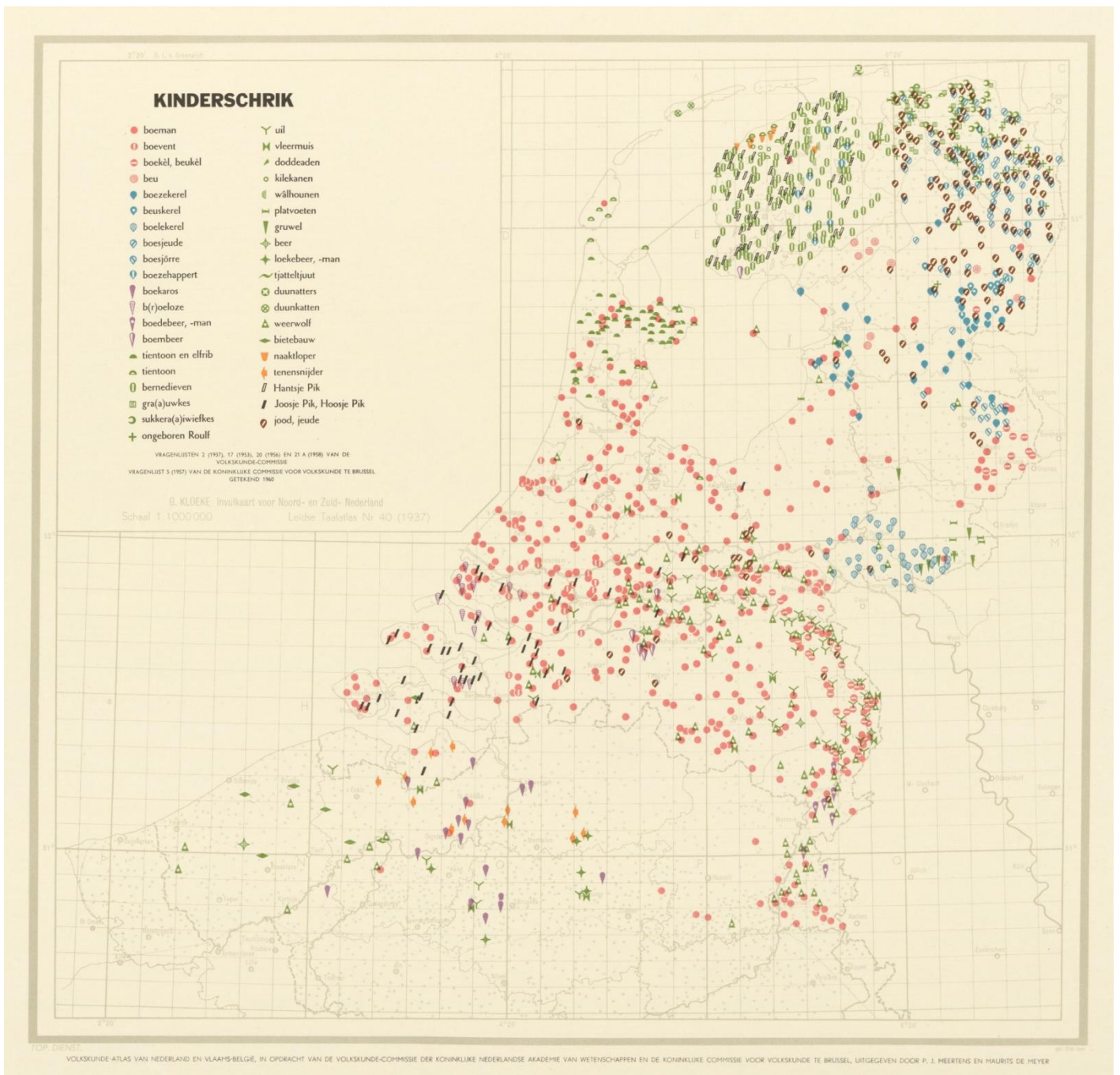
Een geest die het eveneens op kinderen had voorzien en die op zee leefde, kende men in Friesland als 'waterswyn', "een varkensachtige watergeest of waterduivel". (Blécourt et al., 2010, p. 101) Daarnaast sprak men in Friesland van kikkers, een rare kerel, of het watermannetje die je in het water zou trekken als je als kind te dicht bij het water zou komen. (Jaarsma, 1969, verslag 781, verhaal 10) Volgens een persoon uit Leeuwarden spraken de vissers van de 'bûzehappert' waar kinderen bang voor gemaakt werden als ze te dicht bij het water kwamen, en spraken "wij" van kikkers die je zouden pakken. (Jaarsma, 1969, verslag 767, verhaal 2) Het wijst er op dat dezelfde kinderschrik verschillende namen kreeg. Zo zei een andere persoon dat de "healkoe" je zou pakken als je te dicht bij het water zou komen. (Jaarsma, 1966, verslag 38, verhaal 1) Ook in Burgum sprak men van kikkers die kinderen zouden pakken als ze te dicht bij het water zouden komen. Als kinderen niet voor het donker thuis zouden komen, zou de groene man hen pakken. (Jaarsma, 1977, verslag

1150, verhaal 5) In Aalten zou de Platvoet je pakken als je nog laat op straat liep. (Krosenbrink, 1962) Er waren meer variaties van de kinderschrik die er voor moesten zorgen dat kinderen 's avonds niet meer buiten liepen. Een voorbeeld hiervan is de Tientoon en de Elfrib die de kinderen die te laat buiten bleven spelen, weg zou halen. (Sluis, 1957) Er werden ook wezens in het leven geroepen om ervoor te zorgen dat kinderen gewassen niet vertraptten. Een voorbeeld is Antsje Pluk, die zich in Friesland ophield in het roggeveld, waardoor kinderen niet meer in het veld durfden te spelen. (Jaarsma, 1966, verslag 38, verhaal 3)

2.4 Conclusie

De Ossaart komt als naam van een plaaggeest buiten Zeeland niet voor in Nederlandse sagen. Het gedrag of de plot van het verhaal van de Ossaart is wel in de rest van Nederland te vinden. De grote, zwarte hond als onderwerp van de sage komt veelvuldig voor. Net als veel andere spookdieren ontmoet een voorbijganger het dier in het donker en loopt het dier met de persoon mee. Spookdieren boezemen veel angst in bij mensen, maar doen verder nauwelijks iets. In Friesland is het opvallend dat de sage over het veulen met de brijpot relatief erg vaak is gedocumenteerd. Een verklaring hiervoor is dat er in Friesland veel intensiever is gedocumenteerd, met het logische gevolg dat de toen zeer bekende sage erg vaak is gedocumenteerd. Elke sage kent zijn varianten, zo ook de sage van het veulen met de brijpot. Er zijn verschillende sagen waarin een ander dier de brijpot om de hals heeft en als spookdier optreedt. "Vreeswekkende inheemse dieren" zoals Blécourt et al. (2010, p. 11) het omschrijven, zijn spookdieren in de sagen in Nederland.

De kinderschrik komt in heel Nederland voor (zie figuur 3). De kinderschrik is een volkskundige koepelterm voor wezens waar kinderen bang voor werden gemaakt. Hij draagt telkens een andere naam, zoals Bullebak, Boelekerel, Okkerman, Bûlhûn, Bûzehappert en Watterswyn. Sommige vertellers hadden een heel duidelijk beeld van het wezen, maar in veel gevallen moesten de kinderen met hun eigen fantasie het afschrikwekkende wezen vormgeven. De locatie is in veel gevallen hetzelfde: hij bevond zich in het water. Deze plaats is natuurlijk niet toevallig: kinderen mochten niet bij het water komen, waardoor de kinderschrik zich ophield in het water. Er zijn varianten van de kinderschrik, bijvoorbeeld de wezens die kinderen zou pakken als ze na bedtijd nog buiten waren of gewassen vertraptten. De kinderschrik is zo sterk verbonden met het lokale landschap en de gevaren of opvoedkundige belangen die zich daar voordeden. In het materiaal is er sprake van een overrepresentatie van sagen die afkomstig zijn uit Friesland. Dekker (1978, p. 10) beschrijft dat Friesland de eerste provincie was die volksverhalen ging documenteren, in een poging de Friese volkscultuur en taal te behouden. Doordat er in Friesland veel meer materiaal is verzameld, zijn er in verhouding meer sagen gedocumenteerd uit die provincie dan uit bijvoorbeeld Zeeland of andere provincies in Nederland.

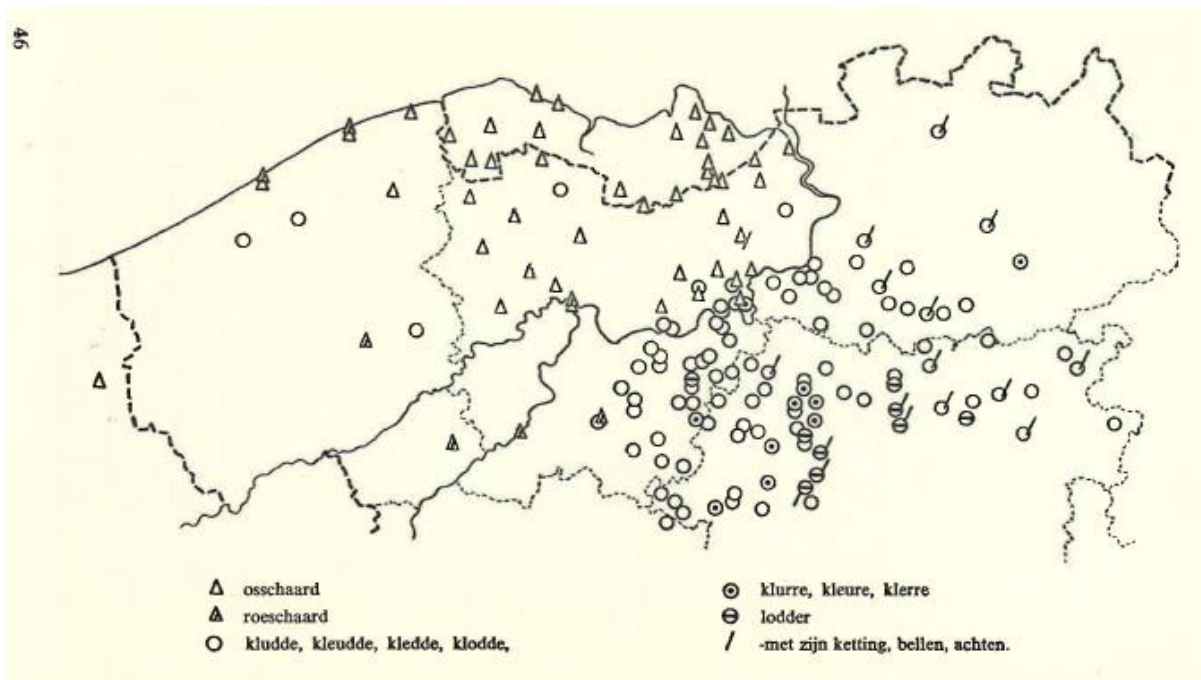
Figuur 3. Kaart 18 "Kinderschrik". Overgenomen uit *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-Belgie* (deel 2) door P.J. Meertens, & M. de Meyer, 1965, Amsterdam/Antwerpen: Standaard-Boekhandel.

HOOFDSTUK 3 - Vlaamse sagen over plaaggeesten en spookdieren

In Vlaanderen zijn volksverhalen ontsloten door het project 'Op verhaal komen', de digitale databank van de Katholieke Universiteit Leuven. De Vlaamse Volksverhalenbank bevat meer dan tienduizend verhalen. (Vlaamse Volksverhalenbank, z.d.) In Vlaanderen zijn er veel mensen actief bezig geweest met het verzamelen van volksverhalen. Top (2002, p. 18) stelt dat de Duitser Johann Wilhelm Wolf (1817-1855), een leerling van de Grimms, in de 19e eeuw de eerste grote speler is geweest in de Lage Landen, maar vooral in Vlaanderen, bij het verzamelen en publiceren van volksverhalen. Hij verzamelde en publiceerde voornamelijk sagen. Ongeveer honderd studenten uit Leuven en vijf studenten uit Gent hebben vanaf de jaren veertig van de twintigste eeuw overal in Vlaanderen volksagen verzameld. (Top, 2002, p. 18) Deze verzameling aan orale volkscultuur is opgeslagen in de archieven van het Seminarie voor Volkskunde van de K.U. Leuven, en is door het project 'Op verhaal komen' ontsloten voor het grote publiek. (Top, 2002, p. 20) Alle sagen die worden genoemd in dit hoofdstuk, zijn ontsloten via de Vlaamse Volksverhalenbank. Voor de leesbaarheid van dit hoofdstuk, zijn de bronnen uit de Vlaamse Volksverhalenbank in de voetnoten vermeld.

3.1 De Ossaart

Zoals al eerder geciteerd, schrijven Blécourt et al. (2010, p. 452): "De Ossaert als naam en verschijning treedt in Nederland bij uitstek in Zeeuws-Vlaanderen (en in het noorden van West-Vlaanderen) op". Figuur 4 is een volkskundige kaart uit de *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-België* (Meertens, 1959-1969). De titel van de kaart luidt: "Weerwolf: osschaard en kludde". De titel zorgt voor verwarring, omdat uit sagen met de Ossaert of Kludde als onderwerp blijkt dat deze wezens niet per definitie weerwolven zijn. De kaart laat wel een duidelijke verspreiding zien voor de naam die het wezen krijgt. In Zeeuws-Vlaanderen wordt hij de Ossaert genoemd, net als het noordelijke deel van Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen. In het zuidelijke deel van Oost-Vlaanderen, Vlaams-Brabant en Antwerpen wordt hij 'Kludde' (en variaties in de klinker) genoemd, vaak met de toevoeging 'met zijn ketting, bellen of achten'. In het *Idioticon van het Antwerpsch Dialect (Stad Antwerpen en Antwerpse Kempen)* (Cornelissen & Vervliet, 1988-1903) staat dat 'hacht' een dialectwoord is voor ketting of keten. Met het woord 'achten' uit de toevoeging wordt dus waarschijnlijk 'hachten' bedoeld en is de -h weggefallen. In datzelfde *Idioticon* (Cornelissen & Vervliet, 1988-1903) wordt de Kludde genoemd, waar hij beschreven wordt als "een kwelgeest, die 's nachts ronddwaalt (...), hij overvalt late voetgangers, springt op hunnen rug en laat zich door hen dragen. Klodde kan allerlei gedaanten aannemen, doch men stelt hem zich gewoonlijk voor onder de gedaante van een grooten hond, met eene of meer bellen of kettingen omhangen, waarom hij ook *Klodde met zijn bellen* en *Belleman* heet, en te Heist-op-den-Berg *Klodde met zijn hachten*." In Vlaams-Brabant wordt hij 'Klurre' (en variaties in de klinker) genoemd en ook de Lodder komt voornamelijk hier voor.

Figuur 4. Kaart 1 "Weerwolf: osschaard en kludde". Overgenomen uit *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-Belgie: Commentaar*, door P.J. Meertens & M. de Meyer, 1959, Amsterdam/Antwerpen: Standaard-Boekhandel.

In de Vlaamse Volksverhalenbank zijn onder andere sagen uit West-Vlaanderen gedocumenteerd over de Ossaart of Kludde. In de sagen uit West-Vlaanderen bevindt de Ossaart zich veelal in waterrijke gebieden. Zo trekt hij iemand soms in het water, maar was men direct weer droog.⁵ De slachtoffers overleven zonder kleerscheuren de aanval van de Ossaart. Hetzelfde gebeurde met wandelaars in de regio Maldegem.⁶ Ook in Lembeke moest men de plaaggeest dragen of gooide hij slachtoffers in het water, zonder dat ze nat werden.⁷ Het plaaggedrag van de Ossaart, mensen in het water gooien waarna men bijzonder genoeg niet nat werd, komt verschillende malen voor. In deze sagen ondervond men dus wel enige hinder van de Ossaart, men werd in het water gegooid, maar de hinder was beperkt: als men weer op de wal stond, leek er niets gebeurd te zijn. Als men overmoedig was en uitsprak niet bang te zijn voor de Ossaart, kon hij ze bestraffen door ze in de waterput te gooien of door zich te laten dragen.⁸ In verschillende sagen hield de Ossaart zich op in het water.⁹

In tegenstelling tot zijn gedrag, is het uiterlijk van de Ossaart in al deze sagen niet gespecificeerd, maar uit één sage blijkt dat de Ossaart poten heeft. In deze sage voelde een man die op een kerkpaadje liep, plotseling poten op zijn schouders en moest het wezen een tijdlang meedragen, totdat de Ossaart de man in een beek gooide.¹⁰ In Ramskapelle werd de Ossaart beschreven als een grote hond, vergezeld van een grote groep kleine hondjes.¹¹ Verschillende malen wordt er gesproken over de kist van Ossaart. Hij zou begraven zijn bij water in de buurt van moerassen bij Eede; in het water stonden houten balken.¹² Zijn kist zou in 1962 weggehaald zijn om ruimte te maken.¹³ Volgens iemand anders is de kist van de Ossaart begraven onder een brug.¹⁴ In

⁵ Cumps, L. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 14444, Sint-Andries.

⁶ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18445, Maldegem.

⁷ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18448, Maldegem.

⁸ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18447, Adegem.

⁹ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18378, 18379, 18467, Maldegem.

¹⁰ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18450, Maldegem.

¹¹ Dewaele, C. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1967). ID: 15907, Ramskapelle.

¹² Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1963) ID: 18877, 18876, Maldegem.

¹³ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1963). ID: 18875, Maldegem.

één sage wordt geschreven dat de kist van Ossaart wel zeven meter lang was, en dat hij 's nachts dieven begeleidde in de gedaante van een paard of hond en plots verdween.¹⁵

In andere sagen verscheen de Ossaart als paard, die plotseling op een boerderij verscheen en plaaggedrag vertoonde.¹⁶ De Ossaart kon zich in een ezel veranderen¹⁷ of in de gedaante van een baby of een kind verschijnen.¹⁸ In een sage wordt er verteld dat de Ossaart plaaggedrag vertoonde door mensen bang te maken, maar niemand echt kwaad deed.¹⁹ Er wordt ook een keer verteld dat Ossaart de hellewagen zou besturen.²⁰ Daarnaast werd hij in een andere sage beschreven als een "soort tovenaer" die mensen aanviel en hen soms op de rug sprong.²¹ Het is niet ongewoon dat een weerwolf de naam van de Ossaart krijgt, waarbij zijn vel de hoofdrol speelt in de sage.²² Een keer wordt de Ossaart beschreven als een ruige man met een dierenvel op zijn rug. Daarin lijkt de Ossaart opnieuw op een weerwolf, maar vertoont wel typerend gedrag: hij springt in het donker op iemands rug en liet zich een tijdlang door een zwetend slachtoffer dragen.²³ Blécourt (2007, p. 26) schrijft dat het type weerwolf dat op de rug van een slachtoffer springt en zich een tijdlang mee laat dragen, typerend is voor het Europese materiaal in verhalen over de weerwolf. Blécourt (2007, p. 26) beargumenteert dat de rugspringende weerwolf in Vlaams Limburg de Kludde wordt genoemd. Ook betoogt Blécourt (2007, p. 28) dat andere rugspringende figuren "symbolische equivalenten" van de rugspringende weerwolf zijn en de grenzen van de term 'weerwolf' vertegenwoordigen. Volgens deze redenering zou de Ossaart dus een symbolische equivalent van de rugspringende weerwolf zijn, op plaatsen waar de term 'weerwolf' niet bekend was. Het verschil tussen een weerwolf en de Ossaart is echter dat de weerwolf overdag een relatief normaal mens is en 's nachts een transformatie ondergaat, terwijl de Ossaart altijd de plaaggeest is en niet verandert van mens naar plaaggeest. Een verklaring voor de rugspringende weerwolven zou zijn dat het rugspringgedrag van de plaaggeest later in sagen over weerwolven is overgenomen.

Het motief van op iemands rug springen, komt meerdere keren voor. In een sage uit West-Vlaanderen werd er van de Kludde gesproken. Met kettingen achter zich aan slepend, sprong hij 's avonds op de rug van mensen. Volgens de verteller was een waternekker iets gelijkwaardigs.²⁴ Ook zou men verdwalen als je Kludde met zijn ketting had gehoord.²⁵ De Kludde wordt verschillende malen een waterduivel genoemd²⁶, als waterduivel rammelde hij met zijn kettingen maar kon niet gezien worden²⁷ of sprong hij 's nachts op de rug van voorbijgangers en liet zich dragen "tot zijn slachtoffer helemaal bezweet was van vermoeidheid".²⁸

Zoals het volkskundige kaartje (figuur 4, p. 20) suggereert, wordt er in sagen uit Vlaams-Brabant gesproken over de Klurre. Uit onderzoek op de Vlaamse Volksverhalenbank blijkt dat hij veelal plaaggedrag vertoonde, op allerlei manieren. Soms haalde men kattenkwaad uit door de

¹⁴ Dewaele, C. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1967). ID: 15909, Ramskapelle.

¹⁵ Aspeslagh, J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1958). ID:11717, Oostende.

¹⁶ Aspeslagh, J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1958). ID: 11716, Oostende. Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18456, 18457, 18460, Maldegem.

¹⁷ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18462, 18463, Eede.

¹⁸ Dewaele, C. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1967). ID: 15908, Ramskapelle. Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18453, 18454, Maldegem.

¹⁹ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18455, Maldegem.

²⁰ Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.) ID: 18415, Adegem.

²¹ Van Houcke, W. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1970). ID: 17014, Valdegem.

²² Callaert, R. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1969). ID: 29244, 29251, 29252, 29253, Elversele. Mattheeuws, O. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (z.d.). ID: 18473, Adegem.

²³ Callaert, R. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1969). ID: 29245, Elversele.

²⁴ Van Bael, S. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1969). ID: 12349, Veurne.

²⁵ Devynck, A.M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 15308, Stavele.

²⁶ Dewaele, C. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1967). ID: 15806, Heist.

²⁷ Dewaele, C. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1967). ID: 15805, Zeebrugge.

²⁸ Erard, K. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1966). ID: 16492, Brielen.

Klurre na te spelen en zich te laten dragen of geld te stelen²⁹. De manier waarop dit alles gebeurde is niet bekend, alleen dat kwajongens het gedrag imiteerden, zodat men zou denken dat het de Klurre was. Andere keren blokkeerde de Klurre de weg of sprong op de rug van voorbijgangers.³⁰ Door de omvang van dit werkstuk is het niet mogelijk alle sagen over de Klurre die gedocumenteerd zijn in Vlaams-Brabant te onderzoeken, maar de meeste sagen (ongeveer 160 sagen), laten hetzelfde beeld zien van de Klurre. Het algemene beeld is dat de Klurre nagespeeld wordt door mensen, of op de rug van mensen springt, en voornamelijk met bellen of kettingen rondloopt om mensen bang te maken.³¹ Hij wordt beschreven als "een zwarte hond die 's nachts verscheen"³² en liet pas los als men zwetend in de bewoonde wereld arriveerde.³³

Uit de gebieden Antwerpen, Limburg en Oost-Vlaanderen zijn er minder sagen over de Kludde gedocumenteerd. Zo was er in Oost-Vlaanderen een verhaal over Kludde bekend waarin hij een weerwolf was.³⁴ In Limburg kende men de Kludde als een wezen dat bij mensen in de nek sprong en die zich een tijdlang liet dragen,³⁵ maar ook als spook dat op handen en voeten rondkroop met een vel over zich heen.³⁶

3.2 Spookdieren

Spookdieren met plaaggedrag konden in Vlaanderen allerlei verschijningen hebben, maar de (zwarte) hond komt relatief vaak voor. De hond verschijnt meestal in de avond of in de nacht, en loopt met een voorbijganger mee, waardoor hij de persoon veel angst aanjaagt. De hond werd beschreven als één meter groot,³⁷ als groot en zwart³⁸, met ogen als vuurkolen³⁹ of als een wezen dat men niet kon aanraken.⁴⁰ Hij kon ook met bellen aan zijn nek in het donker rondlopen, waardoor niemand meer naar buiten durfde.⁴¹ Soms had een spookhond overeenkomsten met het gedrag van de Ossaart, want er zijn sagen die spreken van een spookhond die wandelaars besprong en zich mee liet dragen, totdat het slachtoffer bijna thuis was.⁴² In een andere sage werd een knecht besprongen door een wezen dat in zijn oren blies en moest het dragen totdat hij helemaal bezweet was. Het wezen verscheen ook in de gedaante van nonnen of een veulen zonder hoofd of met twee hoofden.⁴³

Spookdieren joegen argeloze voorbijgangers grote schrik aan in al hun verschijningsvormen. Naast de welbekende zwarte hond, kon een spookdier ook de gedaante van allerlei andere dieren aannemen. Bij een kasteeltje in Sint-Andries ciculeerde een sage dat een spookdier de gedaantes van een geit, kalf, koe of kat aannam en voorbijgangers de weg versperde.⁴⁴ Ook het witte spookkonijn kwam voor in een Vlaamse sage, en die bleek ongrijpbaar te zijn.⁴⁵ Men kon volgens de sagen door

²⁹ Coremans, N. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 22097, Meise.

³⁰ Coremans, N. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 22166, Nieuwenrode.

³¹ Zie bijvoorbeeld Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977) ID: 23623, Bellingen & ID: 23981, Pepingen.

³² Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID:23915, Pepingen.

³³ Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 24749, Halle.

³⁴ De Groot, M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1967). ID: 25056, Denderwindeke.

³⁵ Dreezen, M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1967). ID: 2787, Millen.

³⁶ Hermans, M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1966). ID: 4087, Spalbeek.

³⁷ Speecke, G. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1959). ID: 20385, Ledegem.

³⁸ Reynaert, M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 19648, Houtem.

³⁹ Reynaert, M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 19618, Beselare.

⁴⁰ Houdenove, F. van. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1967). ID: 17876, Waregem.

⁴¹ Speecke, G. (Leuven). (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1959). ID: 20384, Heule.

⁴² Erard, K. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1966). ID: 1681, Voormezele.

⁴³ Devynck, A.M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 15309, Haringe.

⁴⁴ Cumps, L. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 14494, Sint-Andries.

⁴⁵ Devynck, A.M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 15347, Stavele.

een schaap besprongen worden⁴⁶ of door een kat achtervolgd, geplaagd en in een beek gegooid worden.⁴⁷

3.3 Kinderschrik

Zoals al eerder beschreven (zie pagina 11, paragraaf 1.4 Kinderschrik), kon de Ossaart optreden als kinderschrik. In Vlaanderen fungeerde de Kludde of Klurre, soortgenoten van de Ossaart, onder andere als kinderschrik. De Klurre kon bijvoorbeeld in de waterput zitten⁴⁸, een bekende plaats voor een kinderschrik. De Kludde of Klurre wordt genoemd als geest waar kinderen bang voor werden gemaakt, hij droeg vrijwel altijd zijn ketting.⁴⁹ Deze sage is heel vaak gedocumenteerd, het was blijkbaar een wijdverspreid gegeven dat kinderen bang werden gemaakt voor de Kludde of Klurre met zijn ketting. Blécourt et al. (2010, p. 452) schrijven dan ook over de Ossaart dat hij soms een ketting met zich meesleepte en soms op een plaats vastgeketend zat. De aanwezigheid van de kettingen joeg veel angst aan: het duidt erop dat ze vastgeketend zaten maar ontsnapt zijn. Ook spoken of duivels droegen vaak ketenen, zij zouden ontsnapt zijn aan bijvoorbeeld de hel of het vagevuur waar ze vastgeketend zaten. Niet alleen de Kludde of Klurre, maar ook een ander beest zou met zijn kettingen rondlopen in de avond om kinderen bang te maken.⁵⁰

Kinderen werden vaak bang gemaakt voor wezens die zich in het water ophielden. Zo was de nekker een groot "gerucht" in het water en zou de kinderen pakken.⁵¹ Een andere kinderschrik kreeg de naam 'pud'. Pud is waarschijnlijk afgeleid van het woord 'puit', dat 'kikker' betekent. (Moeyaert, 2005) De Pud kwaakte dan ook in het water en zou kinderen 's avonds pakken.⁵² De Snakpuut uit Gistel heeft dezelfde taalkundige achtergrond. Hij zat in de beek en zou alleen stoute kinderen pakken, die te dicht bij het water kwamen.⁵³ In Ieper ging hetzelfde verhaal rond: men vertelde over de 'paddesnakkers', kikkers, die kinderen in het water zouden trekken als ze te dicht bij het water liepen.⁵⁴ Een ander groen wezen waar kinderen bang voor werden gemaakt, was het 'groenoog', dat wordt beschreven als een 'wezen met een groen oog'.⁵⁵ De 'waterduivel' wordt veelvuldig genoemd als wezen dat in het water zat en kinderen in het water zou trekken.⁵⁶

Een kinderschrik die in een gracht of waterput woonde in de buurt van Veldegem en kinderen in het water trok, had de naam Pietje Haak.⁵⁷ Ook in Ettelgem kende men "Pietjen Aak", hier werd hij beschreven als waterduivel en werd ook wel "Rosten Tei" genoemd.⁵⁸ Een ander wezen dat het gereedschap van een haak hanteerde om kinderen in het water te trekken, heette "Kalle met de Haak".⁵⁹ In Huizingen is eveneens een sage gedocumenteerd over een watergeest die kinderen

⁴⁶ Cumps, L. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 14492, 14493, Assebroek.

⁴⁷ Cumps, L. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 14490, Loppem.

⁴⁸ Coremans, N. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 22079, Meise. Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 23865, Pepingen.

⁴⁹ Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 24171, 24259, Huizingen, ID: 23982, Pepingen, ID: 23758, Bogaarden, ID: 24338, 24355, 24387, Dworp, ID: 24621, Lembeek, ID: 23667, Bellingen.

Coremans, N. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 22795, Brussegem, ID: 22959, Wemmel, 23129, 23160, Merchtem, ID: 22087, Meise.

⁵⁰ Devynck, A.M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 15235, Houtkerke.

⁵¹ Devynck, A.M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 15231, Watou.

⁵² Devynck, A.M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 15234, Steenvoorde.

⁵³ Nijsters, M.R. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1969). ID: 19193, Gistel.

⁵⁴ Erard, K. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1966). ID: 16524, Ieper.

⁵⁵ Coremans, N. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 23235, Humbeek.

⁵⁶ Zie onder andere: Houcke, W. van. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1970). ID: 17098, Torhout.

Knabben, P. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1970). ID: 6482, Maasmechelen & ID: 6922, Uikhoven &

ID: 7024, Neerharen. Venken, J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1968). ID: 10023, Lanklaar & ID: 10024, Heppeneert & ID: 10025, Stokkem.

⁵⁷ Houcke, W. van. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1970). ID: 17100, Veldegem.

⁵⁸ Nijsters, M.R. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1969). ID: 18989, Ettelgem.

⁵⁹ Reynaert, M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965). ID: 19541, Zandvoorde. Sagaert, M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1955). ID: 19892, 19893, Rollegem.

met een haak in het water zou trekken.⁶⁰ Pietje Pek had in een sage de taak om ongehoorzame kinderen te pakken, Pek slaat waarschijnlijk op zijn pikhaak, dus ook hij trok kinderen met zijn haak het water in.⁶¹ Peke uit de waterput had ook een haak, in deze sage trok dit wezen kinderen in de waterput als ze te dichtbij kwamen.⁶² Ook in Halle is een sage gedocumenteerd die gaat over Peken die kinderen zou halen als ze stout waren.⁶³

Verschillende wezens werden in leven geroepen om kinderen te verhinderen gewassen plat te trappen. Zo zouden de Roggeventjes of Roggevent⁶⁴ kinderen pakken als ze in de rogge liepen.⁶⁵ De Korenventjes zaten in de regio Beselare in het veld, zodat kinderen dicht bij huis bleven.⁶⁶ Verder waren er nog verschillende wezens die allerlei specifieke kinderstreken moesten voorkomen. De Rulders, die niet verder omschreven worden, werden gebruikt door ouders om te verhinderen dat de kinderen ergens heen liepen waar ze niet heen mochten gaan.⁶⁷ De Rovapke zou kindervingertjes afhakken als ze naar hun vader of moeder wezen.⁶⁸ De boeman zat volgens de Vlaamse sage in het bos en moest er voor zorgen dat kinderen braaf waren.⁶⁹ Ongehoorzame kinderen zouden volgens een sage uit Buizingen bestraft worden door de Ster met de Staart als ze geen berouw toonden.⁷⁰ Kinderen konden ook bang gemaakt worden voor De Langeman, die zou 's avonds door het raam komen kijken of de kinderen netjes in bed lagen.⁷¹

3.4 Conclusie

De Ossaart komt veelvuldig als plaaggeest in Vlaanderen voor. Hier wordt hij ook wel Kludde of Klurre (en variaties) genoemd (zie figuur 4, p. 20). Het wezen heeft in bepaalde sagen een relatie met het water. Zijn plaaggedrag bestaat er vaak uit om voorbijgangers in het water te gooien, hoewel men dan niet nat werd. Over de Kludde of Klurre wordt nagenoeg altijd verteld dat hij in het bezit was van een ketting. Het motief dat de Ossaart op iemands rug sprong en men hem een tijdlang mee moest dragen, komt ook in de Vlaamse sagen veelvuldig voor. De Ossaart kan in Vlaanderen veel verschillende verschijningsvormen aannemen, zoals van diverse dieren of een baby. Daarnaast krijgt de weerwolf verschillende malen de naam Ossaart toebedeeld en werd de Ossaart vaak nagespeeld door deugnieten.

Sagen waarin spookdieren de hoofdrol spelen, zijn niet onbekend in Vlaanderen. De zwarte hond als spookdier komt veelvuldig voor; zijn plaaggedrag bestaat er voornamelijk uit dat hij angst aanjaagt of dat voorbijgangers hem met zich mee moeten dragen. Ook andere dieren kunnen een spookdier zijn, zoals het witte konijn, geit of schaap. De spookdieren jagen veel angst aan, ondanks het feit dat ze niet altijd even veel plaaggedrag vertonen. Opnieuw zijn de spookdieren inheemse dieren.

De kinderschrik in Vlaanderen is vaak de Ossaart, Klurre of Kludde. Hij droeg vrijwel altijd zijn ketting. Er werd vaak over wezens verteld die zich in het water ophielden, zoals kikkers of de waterduivel. Verschillende keren wordt er notitie gemaakt van een kinderschrik die een haak hanteerde om kinderen in het water te trekken. De opvoedkundige les hierbij is duidelijk, namelijk dat kinderen niet te dicht bij het water mochten komen. Daarnaast waren er soorten kinderschrik in

⁶⁰ Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 24242, Huizingen.

⁶¹ Houcke, W. van. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1970). ID: 17101, Ichtegem.

⁶² Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 24629, Lembeek.

⁶³ Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 24652, Halle.

⁶⁴ Nijsters, M.R. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1969). ID: 19153, Gistel & ID: 19277, Moere.

⁶⁵ Houcke, W. van. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1970). ID: 17103, Veldegem.

⁶⁶ Reynaert, M. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1965, Beselare).

⁶⁷ Houcke, W. van. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1970). ID: 17102, Veldegem.

⁶⁸ Houcke, W. van. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1970). ID: 17104, Veldegem.

⁶⁹ Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 24251, Huizingen.

⁷⁰ Deraemaeker, M.J. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1977). ID: 24467, Buizingen.

⁷¹ Erard, K. (Leuven). [Vlaamse Volksverhalenbank]. (1966). ID: 16540, Ieper.

het leven geroepen zodat kinderen gewassen niet vertraptten. Ten slotte waren er nog allerlei lokale varianten van de kinderschrik, bedoeld om kinderen van specifieke zaken te weerhouden.

HOOFDSTUK 4 - Een vergelijking

Sagen over de Ossaart in Zeeland, Nederland en Vlaanderen

De Ossaart komt in zowel de Zeeuwse als de Vlaamse sagen voor. Landsgrenzen blijken hier geen grenzen te zijn als het gaat om de Ossaart als onderwerp in sagen. In de Vlaamse sagen kan hij, afhankelijk van de regio, ook wel Kludde of Klurre genoemd worden, soms met de toevoeging 'met ketting, bellen of achten'. De Ossaart heeft veelvuldig uiterlijke gelijkenissen met de hond en vertoont in dat geval vaak het gedrag van een rugspringer. Hij benadert voorbijgangers vanaf achteren en laat zich een tijdlang meedragen, totdat men de bewoonde wereld nadert. De Ossaart opereert voornamelijk in het donker, vaak in waterrijke gebieden en vertoont bijna altijd plaaggedrag. De Ossaart kan in Zeeland en Vlaanderen ook andere gedaanten aannemen, zoals een paard, konijn, ezels of baby. Het wezen wordt dan Ossaart genoemd. Ook spookdieren konden het typerende, rugspringende gedrag van de Ossaart overnemen. De Ossaart blijkt een dubbelfunctie te hebben: hij kan zowel plaaggeest als kinderschrik zijn.

De grote, zwarte hond komt in de sagen veelvuldig voor. Het is niet altijd eenduidig of het dan gaat om de Ossaart, om een spookdier of om een weerwolf. Het voorbeeld van 'Toon de Hond', een sage die circuleerde in Westdorpe, is veelzeggend. Er zijn verschillende varianten van de sage bekend, namelijk Toon als rugspringende plaaggeest, als mensen die (met eigen kwaadaardige agenda) het wezen naspeelden en als spookdier dat angst aanjaagde door met zijn kettingen te rammelen (wat weer veel doet denken aan de Kludde zoals hij in Vlaanderen als kinderschrik wordt beschreven). Dit voorbeeld laat de veranderlijkheid van het genre zien, maar ook de vele gedaanten die de Ossaart blijkbaar kon aannemen in de sagen. Hetzelfde beeld wordt afgeschilderd door de sagen die in Vlaams-Brabant zijn gedocumenteerd. De Ossaart wordt nagespeeld door mensen of springt op de rug van argeloze voorbijgangers. Het gegeven dat de Ossaart verward wordt met de weerwolf, komt zowel in Zeeland als in Vlaanderen veelvuldig voor. Daarnaast zijn honden als onderwerp van sagen moeilijk te definiëren: wordt er verhaald over een spookdier, de Ossaart of een weerwolf?

In sagen uit de rest van Nederland komt de naam 'Ossaart' niet voor. Wel is de grote, zwarte hond, zoals de hellehond, bekend in sagen en komt het rugspringende gedrag van de Ossaart en de plot van de sage voor. De grote, zwarte hond kon optreden als spookdier, plaaggeest, weerwolf of schatbewaarder, maar kon ook een vermomming zijn van de duivel. In sagen uit Noord-Brabant vertoont de 'Belleman' gelijkenissen met de Ossaart: hij nadert slachtoffers vanaf achteren, legt zijn poten op hun schouders en is niet af te schudden.

De Ossaart is in Vlaanderen minder eenduidig dan in Zeeland, er zijn veel varianten van de Ossaart gedocumenteerd. Zo komt het veelvuldig voor dat de Ossaart wandelaars in het water gooit, die vervolgens niet nat geworden zijn als ze weer op de kant komen. Er zijn verschillende sagen gedocumenteerd over specifiek de kist van de Ossaart. In veel Vlaamse sagen draagt de Ossaart kettingen met zich mee, dit zorgt ervoor dat hij extra veel angst opwekt. De Ossaart wordt ook wel de waterduivel genoemd.

Sagen over spookdieren in Zeeland, Nederland en Vlaanderen

In zowel Zeeland als in de rest van Nederland en Vlaanderen kent het spookdier verschillende verschijningsvormen. Blécourt et al. (2010, p. 11) en Meder (2007, p. 114) schrijven dat voornamelijk vreeswekkende inheemse dieren, zoals honden, bokken, varkens of paarden de verschijningsvormen

zijn van spookdieren. Dit blijkt in alle sagen het geval te zijn. Soms mist het spookdier wel bijvoorbeeld zijn kop of worden ze waargenomen in grote groepen. In veel sagen over spookdieren zijn de locatie en het tijdstip duidelijk gespecificeerd. Het is vaak niet duidelijk waarom een spookdier gevaarlijk is, maar de locatie (bijvoorbeeld een begraafplaats) en het tijdstip (voornamelijk 's avonds of 's nachts) zorgen ervoor dat de spookdieren de mensen veel angst aanjagen. Niet alle spookdieren vertonen plaaggedrag; het plaaggedrag bestaat er dan voornamelijk in dat ze angst aanjagen bij mensen. In Friesland is de sage over het veulen met de brijpot (pappot) om de nek erg bekend, maar kan het spookdier ook in het uiterlijk van andere dieren voorkomen. In Nederland zijn er in Friesland de meeste sagen over spookdieren gedocumenteerd, dit komt omdat verzamelaars in die provincie het actiefst bezig zijn geweest. Sommige spookdieren vertonen wel plaaggedrag, zoals het gooien van voorbijgangers in een greppel. Ook kunnen spookdieren soms overeenkomen met het uiterlijk of gedrag van de Ossaart. Over het algemeen komt de grote, zwarte hond veelvuldig voor als onderwerp van sagen over spookdieren.

Sagen over de kinderschrik in Zeeland, Nederland en Vlaanderen

Een kinderschrik is een plaaggeest die werden gebruikt om kinderen bang te maken en om ze te disciplineren. (Blécourt et al., 2010, p. 11) In Zeeland, Nederland en Vlaanderen is er een grote overeenkomst in de sagen over de kinderschrik. Zo kent men overal een kinderschrik die gerelateerd is aan water. In Zeeland zijn dat bijvoorbeeld de Ossaart, Bornes of Slokkervent. In de rest van Nederland kent men de bullebak, Boelekerel, Okkerman en Krolleman. In Friesland moest de bûzehappert de kinderen weghouden van water en leefde het watterswyn op zee. Ook allerlei kikkerachtige wezens in het water dienden in Nederland als kinderschrik. In Vlaanderen zaten de nekker en kikkerachtige wezens in het water. Opvallend is dat in onder andere Zeeland en Vlaanderen een kinderschrik met een haak bekend was. In Zeeland werd dit wezen Jan Haak, Piet Haak of Hakervent genoemd. In Vlaanderen kwam Pietje Haak voor, maar ook Kalle met de Haak, Pietje Pek (waarbij Pek verwijst naar een pikhaak) of Peke. Op de verspreidingskaart van de kinderschrik (zie figuur 3, p. 18) is af te lezen dat in Friesland Hantsje Pik voorkwam. De kinderschrik die een haak hanteerde, heeft dus een groter verspreidingsgebied dan alleen Zeeland.

In Zeeland komt daarnaast ook nog Joosje Pik voor, waarbij Joosje een Zeeuwse dialectnaam is voor de duivel. Joost als taboenaam voor de duivel is breder verspreid in Nederland, maar op de kaart "Kinderschrik" (figuur 3, p. 18) is af te lezen dat Joosje Pik voornamelijk in Zeeland voorkomt. Op de kaart is daarnaast te zien dat in Zuidwest-Nederland voornamelijk de boeman (en varianten) voorkomt, terwijl men in Noordoost-Nederland voornamelijk de boelekerel (en varianten) kent. In Friesland zou volgens de kaart de Bernedieven veel voorkomen.

Naast de vele waterschrikken die zich in het water ophielden, kende men in Zeeland bijvoorbeeld de tenensnijder, die ervoor moest zorgen dat kinderen gewassen niet vertraptten. In andere delen van Nederland had men hier bijvoorbeeld Antsje Pluk voor, terwijl in Vlaanderen de Roggeventjes of de Korenventjes moesten voorkomen dat kinderen gewassen vertraptten.

Tenslotte zijn er in Zeeland, Nederland en Vlaanderen verschillende soorten kinderschrik die moesten voorkomen dat kinderen allerhande verkeerde dingen zouden doen. In Zeeland kende men de tongensnijder en de boeman of boekaros, in andere delen van Nederland de Platvoet, Tientoon of Elfrib en in Vlaanderen de Rulders, Rovapke, Boeman, Ster met de Staart of Langeman. Al deze wezens moesten voorkomen dat de kinderen ondeugend zouden zijn of nog in het donker op straat zouden gaan. In Friesland was een bekende kinderschrik de bûlhûnen, op bulldog lijkende wezens die moesten voorkomen dat kinderen bij polderdijken of gaten in laagveengrond zouden komen. De kinderschrik had een duidelijke opvoedkundige functie. Kinderen mochten zich niet bij water begeven, mochten geen gewassen vertrappen of bijvoorbeeld laat op straat lopen. Het uiterlijk van de kinderschrik is niet altijd even duidelijk beschreven, vaak moesten kinderen zelf fantaseren hoe het wezen eruit zou zien. Het gereedschap dat de kinderschrik hanteerde, was in sommige gevallen wel duidelijk, waarvan de haak het duidelijkste voorbeeld is.

CONCLUSIE

Het verzamelen van onder andere sagen gebeurde in de negentiende eeuw op grote schaal in Europa. In de lijn van het cultuurnationalisme en het nationale denken, werden veel volksverhalen verzameld. In Nederland werd dit voornamelijk op regionaal niveau gedaan. Dekker (1978, p. 10) stelt dat de Friezen het meest ontvankelijk waren voor de ideeën van de Duitse Romantiek, uit hoofdstuk 2 blijkt dan ook dat in die provincie de meeste sagen zijn gedocumenteerd. Toch zijn er in Zeeland ook veel volksverhalen verzameld. De vraag die in de inleiding is gesteld, is of de Zeeuwse sagen over spookdieren en plaaggeesten inhoudelijk passen in een bredere (Nederlandstalige) traditie, of dat ze meer lokaal van aard zijn. Welke Zeeuwse sagen over plaaggeesten en spookdieren zijn er gedocumenteerd en verschillen ze wezenlijk van de Nederlandse of Vlaamse sagen? Het antwoord hierop is dat de Zeeuwse sagen over plaaggeesten en spookdieren grotendeels in een bredere traditie passen. Sagen over spookdieren komen in heel Nederland en Vlaanderen voor, waarbij het altijd over afschrikwekkende inheemse dieren gaat. Sagen over de kindschrik komen eveneens in heel Nederland en Vlaanderen voor, zoals de kinderschrik die een haak hanteert of de kinderschrik die in het water of in gewassen woont. De Ossaart als naam van plaaggeest of kinderschrik komt buiten Zeeland niet in Nederland voor. Zijn gedrag of het plot van de sage waarin hij voorkomt, is wel breder verspreid. In Vlaanderen is hij erg bekend, hier wordt hij, naast Ossaart, ook wel Klurre of Kludde wordt genoemd, afhankelijk van de regio. Het verzamelen van volksverhalen kwam dus voor uit een brede, Europese stroming van het cultuurnationalisme en ook de sagen over plaaggeesten en spookdieren passen in een bredere traditie. De naamgeving van plaaggeesten of kinderschrik kunnen wel zeer lokaal bepaald zijn, zoals de Ossaart ons laat zien.

In sagen die gaan over zowel spookdieren als plaaggeesten is het duidelijk dat (groot)ouders nog sterk in het bestaan van de wezens geloofden. Het is niet duidelijk of het geloof in de waarheid van de verhalen bijvoorbeeld aangewakkerd werd door de al bestaande en alom bekende verhalen. Men zou bijvoorbeeld in het donker of in dronkenschap dan gewone dieren kunnen aangezien hebben voor spookdieren, of kenden de verhalen van 'horen zeggen'. Het is ook niet helemaal duidelijk waarom de verhalen over spookdieren of plaaggeesten doorverteld werden. De sagen over de kinderschrik hadden een duidelijk doel, bij sagen over andere plaaggeesten of spookdieren kon het zijn om anderen te overtuigen van het bestaan van de wezens of het afdwingen van respect voor de wezens. Het doel van het doorvertellen van de sagen over plaaggeesten of spookdieren is echter niet helemaal duidelijk.

Blécourt et al. (2010, p. 8) betogen dat een belangrijk kenmerk van volksverhalen is dat er steeds nieuwe versies van een verhaal ontstaan, wat ook wel variabiliteit wordt genoemd. Dit blijkt het geval te zijn bij alle geanalyseerde sagen. In heel Nederland en Vlaanderen kunnen de sagen in grotere of kleinere mate van elkaar verschillen, maar vertonen veelal op het gebied van plot, uiterlijk of (plaag)gedrag van de plaaggeesten of spookdieren overeenkomsten.

Blécourt et al. (2010, p. 8) hebben de sage gedefinieerd als een kort verhaal, dat vaak gaat over bovennatuurlijke verschijnselen of wezens. In dit verhaal voert spanning of angstaanjagendheid de boventoon. Dat is gebleken uit de sagen. Voornamelijk door de locatie en tijdstip (maar ook het onverklaarbare gedrag van de wezens), werden argeloze voorbijgangers bevangen door angst. Dit is het geval in Zeeuwse sagen, maar ook in sagen uit de rest van Nederland en uit Vlaanderen. Volgens Blécourt et al. (2010, p. 8) worden tijd en plaats bijna altijd gespecificeerd in sagen, Zeeland blijkt ook daarin geen uitzondering te zijn. Door het rondreizende karakter van sagen, kunnen motieven op allerlei plaatsen verschijnen. (Blécourt et al., 2010, p. 8) Dit verklaart deels dat de Zeeuwse sagen niet significant verschillen van sagen uit de rest van Nederland of Vlaanderen.

Zeeland grenst aan Vlaanderen en is een onderdeel van Nederland. Door het rondreizende karakter van de sage als genre, zou het dus een logisch gevolg kunnen zijn dat de Zeeuwse sagen in

een bredere (Nederlandstalige) traditie passen. In verder onderzoek zouden onder andere Duitse sagen over spookdieren en plaaggeesten onderzocht kunnen worden, om te kijken of de Zeeuwse sagen ook in een bredere Europese traditie passen. Voorts zou er onderzocht kunnen worden of er verschillen te duiden zijn tussen noord en zuid, tussen katholiek en protestant. En lijkt op het eerste gezicht geen duidelijke tweedeling te zijn op dat gebied bij sagen over plaaggeesten en spookdieren. De Ossaart komt bijvoorbeeld voor in het voornamelijk katholieke Vlaanderen, maar ook in het deels protestante Zeeuws-Vlaanderen en zijn gedrag komt in sagen in heel Nederland voor. Nader onderzoek zou wellicht verduidelijking kunnen bieden in deze kwestie.

BRONNENLIJST

- Cornelissen, P. J. & Vervliet, J. B. (1899-1903). *Idioticon van het Antwerpsch Dialect (Stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*. Gent: Siffer.
- Corpus Krosenbrink. (1962, 4 mei). *Aalten, verslag 4, verhaal 4, ID code: KROSENBRINK00404*. [Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, van <http://www.verhalenbank.nl/items/show/129119>
- De Blécourt, W. (2007). "I Would Have Eaten You Too": Werewolf Legends in the Flemish, Dutch and German Area. *Folklore*, 118(1), 23-43.
- De Blécourt, W., Koman, R. A., van der Kooi, J., & Meder, T. (2010). *Verhalen van stad en streek: Sagen en legenden in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- De Vries, J. (1978) *Optekeningen van J. De Vries: Betreffende het verzamelen van Volksverhalen in Oost- en West-Zeeuwsch Vlaanderen*. Zeeuws-Vlaanderen: ongepubliceerd.
- Dekker, A. J. (1978). 150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek. *Volkkundig bulletin*, 4, 1-28.
- Dialectopname Axel, opname 1 en 2* [Nederlandse Dialectenbank, Meertens Instituut]. (1962, 9 juni). Geraadpleegd op 4 maart 2020, van <https://www.meertens.knaw.nl/ndb/soundbites.php?p=1140p>
- Dialectopname Kapelle, opname 1, band 106B* [Nederlandse Dialectenbank, Meertens Instituut]. (1962). Geraadpleegd op 4 maart 2020, van <https://www.meertens.knaw.nl/ndb/soundbites.php?p=1096p>
- Dinnissen, M. H. (1993). *Volkverhalen uit Gendt*. Amsterdam: Meertens Instituut.
- Jaarsma, D. (1965-1980). Collectie via Nederlandse Volksverhalenbank, geraadpleegd op 17 mei.
- Kooijman, H. (1988). *Volkverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant*. Amsterdam: Meertens Instituut.
- Leerssen, J. (2006) *De bronnen van ons vaderland: Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*. Nijmegen: Vantilt.
- Leessen, J. (1999) *Nationaal denken in Europa: Een cultuurhistorische schets*. Amsterdam University.
- Meder, T. (2010). The Hunt for Winnie the Puma: Wild Animals in a Civilized Dutch Environment. *Contemporary Legend*, 10, 95-127.
- Meder, T. (Interviewer). (1998). *Broek in Waterland, ID code: PGROOT33* [Archief Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, van <http://www.verhalenbank.nl/items/show/15276>
- Meertens, P. J., & De Meyer, M. (1959-1969). *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-België*. Amsterdam/Antwerpen: Standaard-Boekhandel.
- Moeyaert, C. (2005). *Woordenboek van het Frans-Vlaams. Dictionnaire du flamand de France*. Leuven: Davidsfonds.
- Neele, A. (2011). *De ontdekking van het Zeeuwse platteland: culturele verhoudingen tussen stad en platteland in Zeeland 1750-1850*. Zwolle: Waanders.
- Poortinga, Y. (1979). *De foet fan de reinbôge: Fryske Folksferhalen*. Baarn: Bosch & Keuning Press.
- Sinninghe, J.R.W. & M. (1933). *Zeeuwsch sagenboek*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Sluis, J. (1957). *Archief Meertens Instituut, Volkskunde vragenlijst 21. Barsingerhorn, formulier E.12, ID code: LYST130* [Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, via <http://www.verhalenbank.nl/items/show/13331>
- Top, S. (2002). Een Vlaamse volksverhalenbank in uitvoering: Het project 'Op verhaal komen'. *Mores: tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, 3(4), 17-20.
- Vlaamse Volksverhalenbank. (z.d.). *Project "Op verhaal komen"*. Geraadpleegd op 29 mei 2020, van <https://www.volksverhalenbank.be/project.htm>
- Vos, S. de. (Interviewer). (2007, 11 juli). *Bergambacht, ID code: SdeVos51* [Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, van <http://www.verhalenbank.nl/items/show/46417>

- Vos, S. de. (Interviewer). (2007, 14 juni). *Brandwijk*, ID code: *SdeVos35* [Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, van <http://www.verhalenbank.nl/items/show/45897>
- Vos, S. de. (Interviewer). (2007, 25 januari). *Oud-Alblas*, ID code: *SdeVos009* [Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, van <http://www.verhalenbank.nl/items/show/43977>
- Vos, S. de. (Interviewer). (2007, 6 december). *Slikkerveer*, ID code: *SdeVos91* [Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, van <http://www.verhalenbank.nl/items/show/47226>
- Vos, S. de. (Interviewer). (z.d.). *Capelle aan den IJssel*, ID code: *SdeVos137* [Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, van <http://www.verhalenbank.nl/items/show/47604>
- Weenink, N. (1996). *Nijkerk*, ID code: *DIVTX041* [Nederlandse Volksverhalenbank]. Geraadpleegd op 17 mei 2020, van <http://www.verhalenbank.nl/items/show/12619>